

מחקרי "המכון לחקר יהדות בבל"

מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם

1

בעריכת שמואל מורה

מרכז מורשת יהדות בבל
המכון לחקר יהדות בבל

אור־יהודה תשמ"א — 1981

יצירתם הספרותית והמחקרית של יוצאי עיראק בעיראק ובישראל בדורנו

שמואל מורה
לב חקק

במשך דורות רבים עמדה יהדות בבל בפסגתה של התרבות היהודית העולמית. על אף התנאים הקשים והרדיפות שהיו מנת-חלקה, הצליחה יהדות עיראק לעלות מבחינה תרבותית על סביבתה בגולה ואף להיות פעילה בתחום היצירה הרוחנית בתקופות הקיפאון והתחייה.

1.0 קווי האופי המיוחדים של יהדות עיראק

יהדות בבל עתיקת-היומין נבדלה משאר גלויות ישראל בקווי האופי הבאים:

א. הרצף ההסטורי של קהילת ישראל בבבל נמשך מאז חורבן בית ראשון והגלייתו של המלך יהויכין לבבל על-ידי נבוכדנאצר בשנת 597 לפסה"נ. עד המאה ה-13 עמדו בראשה ראשי גולה מצאצאי דוד המלך. קהילת בבל הנהיגה את חיי הדת והרוח של יהדות הגולה בעולם במשך דורות רבים באמצעות השיבות המפורסמות: נהרדעא (שבית-הכנסת שלה נבנה, לפי המסורת, מאבנים וטיט שהובאו מהריסות בית-המקדש), סורא ופומפדיתא. בישיבת סורא נשלמה עריכת התלמוד הבבלי בסוף המאה החמישית לספה"נ.

עם הקמתה של העיר בגדאד בשנת 762 גדל והלך בה היישוב היהודי וגרם לדלדולה של ישיבת סורא עד שהיא נסגרה בשנת 944, ואז תפסה ישיבת בגדאד את מקומה. בדיאלקט היהודי נשמר הרובד של הדיאלקט הערבי מתקופת החליפות העבאסית הראשונה. קברי הנביאים והצדיקים, כגון: הנביא יחזקאל בכפל (בין נהר פרת ונהר כבר), הנביא נחום האלקושי, הנביאים דניאל, עזריה, עובדיה, עזרא הסופר, קברו של יהושע כהן גדול וקברים אחרים המיוחסים לנביאים וצדיקים גדולים! הפכו את המקומות הללו לאתרי עלייה לרגל ליהדות בבל, אשר שמרה עליהם בקנאות מול ניסיונות הגזילה של השליטים.

ב. יהדות בבל שלטה בהן ובמסחר במאות ה-19 וה-20 ואף יסדה מושבות מסחריות רבים מנמלי החשובים של המזרח הרחוק וכן בהודו, באנגליה, בקנדה ובארה"ב וקיימה חיים קהילתיים משגשגים. יהודי עיראק אף עזרו ליהודים פליטי השואה הנאצית להיקלט בארצות המזרח הרחוק ועשו ככל יכולתם להקלת סבלם. קהילה זו היתה בין הקהילות היהודיות המעטות, אשר מאז ראשית המאה ה-20 סיגלו לעצמן כשפת כתיבה, מחקר ויצירה נוסף על השפה העברית גם את השפה הערבית הספרותית. יהודים אלה התערו אולי יותר מכל קהילה יהודית אחרת בארצות ערב בחיי הכלכלה, הפוליטיקה, התרבות, הפקידות הממשלתית, החינוך והמקצועות החופשיים של ארץ גלותם — דבר שלא היה דוגמתו בקהילות היהודיות האחרות במזרח.

ג. הקשר של יהדות עיראק עם ארץ-ישראל היה רצוף והדוק. קשר זה נוצר על-ידי רבנים ושליחים ובאמצעות עליית משפחות, קניית קרקעות, בניית בתי-כנסת, ישיבות ומוסדות אחרים. הציונות כבשה לה מקום בעיקר בקרב היהדות החילונית. בין המסורתיים נתפסה גם כתנועה משיחית, וזאת מראשית המאה ה-20. עם האיסור הממשלתי שהוטל על כל פעילות ציונית ירדה הפעילות הפומבית והמאורגנת למחתרת. הרדיפות הגוברות והולכות נגד יהודי עיראק ובמיוחד אחרי עליית ההשפעה הנאצית בעיראק וכינון ממשלתו של רשיד עאלי אל-גילאני. הפרהוד (הטבח והשוד) שהתחולל עם נפילת ממשלת רשיד עאלי אל-גילאני וכניסת הצבא הבריטי לבגדאד בראשית

יוני 1941 הגבירו את הצטרפות הנוער והמשכילים לתנועה הציונית והמחתרתית. כתוצאה מכך קמו ועלו רוב יהודיה של עיראק וניתקו שורשים של 2500 שנה, ודבר זה אף הוא בגדר תופעה נדירה בקרב קהילות יהודיות אחרות.

ד. יהדות בבל המשיכה ליצור בשפה העברית ברציפות, פרט לתקופות קצרות שהיו קשות במיוחד. מראשית גלות בבל שלט בתוכה הזרם הרציונליסטי, והוא הגיע לשיאו בתקופת הגאונים. זרם זה המשיך להיות הזרם הדומיננטי, ודחק לקרן זווית את המיסטיקה, שאפיינה את יהדות אשכנז ואשר נשארה שרירה וקיימת בקרב יהדות מזרח אירופה בארץ עד היום הזה. מתקופות קדומות התקיים בקרב יהדות עיראק החינוך החילוני. הוא גבר בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה והפך לתופעה המונית. מערכת החינוך כולה (הדתי והחילוני) היתה ממומנת ומנוהלת על-ידי הקהילה עצמה, ממס שהיה מוטל על בשר (מס הגבילה).

2.0 רובם המכריע של יהודי עיראק, כ-125,000 במספר, עלה לארץ בשנים 1948—1953. עלייה זו הביאה עמה משכילים במספר ניכר: רופאים (490), מהנדסים (224), מחנכים (716), סופרים ומשוררים, שמספרם הכולל מגיע לכ-1500. ב-1969 היו יוצאי עיראק בארץ, יחד עם בניהם שנולדו כאן, כ-9% מהאוכלוסייה היהודית (כ-222,500).

עדה גדולה זו עדיין הקימה מקרבה רק מספר קטן של סופרים, שהישגיו מעמידים אותם בשורה אחת עם החשובים ביותר שבין הסופרים העבריים בארץ. עם זאת, המתעלם מיצירתם הספרותית של יוצאי עיראק בישראל מתעלם מחלק חיוני בספרותנו. הקריאה ביצירותיהם של יוצאי עיראק עשויה ללמד על דרך השתלבותם של יוצרים אלה, שיצירתם בעברית היתה לעתים קרובות כרוכה בחילופי שפת היצירה שלהם, בחיי הארץ. הרומנים והסיפורים הקצרים שהם כתבו ממלאים חלל בספרותנו, מפני שאנו למדים דרכם כיצד רואה סופר בן עדות המזרח החי בתוך עדתו את חיי העדות האלו ואת גורלן, את יחסי העדות בארץ, את העלייה לארץ והשלכותיה על בני עדתו, ואת המתח שבין האהבה לארץ לבין צורך המתאה על כמה מגילויי החיים שבה, ובייחוד במישור היחסים בין עדות. נוסף לכך מתארת ספרות זו את ארץ המוצא ואת חיי היהודים בה, והיבטים חשובים של יחסי יהודים וערבים ושל התרבות ואורח החיים בעיראק מתוארים בה בידי אנשים שחיו שם מקרוב.

2.1 היצירה החילונית בשפה הערבית בעיראק

היצירה החילונית בשפה הערבית הספרותית של יהודי עיראק, בדומה ליצירה היהודית בשאר ארצות ערב, היא תולדה של תהליך התחזקותו של החינוך החילוני בחיי הקהילה היהודית לעומת החינוך היהודי-דתי, זאת מאז ייסודו של בית-הספר אליאנס של כ"ח בבגדאד בשנת תרכ"ד (1864). ספרות ערבית חדשה חילונית זו שונה מן הספרות היהודית הכתובה באותיות עבריות בשפה הערבית העממית של יהודי בגדאד, שינקה מערכי התרבות היהודית המסורתית והדתית ושבאה לחזק את אמונתו ואת הבנתו של הקורא היהודי בערכי היהדות².

2.2 הספרות העממית בשפה הערבית

הסיפור העממי בעיראק, כמו הסיפור העממי בכלל, בא לענות על צרכים פסיכולוגיים וחברתיים של העם. הסיפור העממי היהודי בא לבאר מאורעות וללמד, ללכד את הקהילה היהודית מחשש פירוד ושמד בעת צרה, לחזק את האמונה בהשגחה העליונה ולהילחם בשמד ובבגידה. מוטיב זה בולט במיוחד בסיפורי העימות והגזירות. הסיפור גם בא לבדר ולשעשע את הקהל, להפיג את המתח שנוצר מן העימות היום-יומי עם הרוכ המוסלמי, להגביר את הרגשת הביטחון והניצחון של היהודי על הגוי ואף להטיף מוסר.

3.1 הספרות בשפה הערבית התקנית

שנים רבות לפני פעילותם של בתי-הספר החילוניים היהודיים החלה התעוררות דתית ותחייה מחודשת של השפה והספרות העברית בבגדאד. בשנת 1863 נוסד בית-הדפוס העברי הראשון והופיע עיתון "הדובר" או "דובר מישרים", בעריכת ברוך משה מזרחי (המשיך להופיע עד 1871). אך עברו עוד 46 שנים, עד שהופיע הספר הראשון והעיתון הראשון שנערך על-ידי יהודים בשפה הערבית הספרותית (1909). למעלה מ-400 ספרים וחוברות נדפסו בבגדאד בשפה העברית ובשפה הערבית באותיות עבריות למן שנת 1863 ועד לעלייתם של יהודי בכל בשנת 1950. מספר העיתונים, הספרים והחברות מפרי-עטם ובתרגומם של יהודי עיראק בשפה הערבית הספרותית בין השנים 1909—1971³ עולה על 166 חיבורים, לרבות יצירות של יהודים עיראקים שהתאסלמו.

3.2 הפעילות היהודית בתחום המחקר והתיעוד

הכיבוש הבריטי בשנת 1917 מצא בבגדאד קהילה יהודית למודת סבל, אשר רדיפות, מלחמות, שמד, מאסרים, סחיטת כספים, רצח ודוני, מחלות ופגעי טבע רוששו אותה ברכוש ובנפש. עם כינונו של המשטר המנדטורי הבריטי באוקטובר 1920 ועם הכרתו של פייצל הראשון, שהיה שליט ליבראלי, כמלך על עיראק, עלתה קרנה של יהדות זו, בעיקר הודות לפתיחותה התרבותית ולעליית רמתה הכלכלית. היהודי ששון יחזקאל נתמנה לשר האוצר בממשלתו של פייצל, וכיהן בתפקיד זה עד 1925. מינוי זה זירז את תהליך עליית רמת החיים והפתיחות התרבותית של יהודי עיראק, ומאז החלה צמיחתם של חוקרים, סופרים, משוררים ואמנים והם תפסו מקום בכיר בחייה הכלכליים והתרבותיים של עיראק⁴.

פנייתם של צעירים מקרב יהדות עיראק למחקר מדעי וליצירה ספרותית בשפה הערבית במאה ה-20 מהווה מפנה חשוב ומכריע בתולדות קהילה זו. היא מצביעה על קרע רוחני ועל התרחקות הדרגתית ממורשת הספרות העברית והדת, ומציינת את פנייתה לעבר אוריינטציה חילונית. במלים אחרות, התפנית בתימטיקה הספרותית והנהייה של המשכילים היהודים בעיראק אל הספרות הערבית ואל המקצועות החופשיים החילוניים מציינת את ניצחונו של הזרם החילוני על הזרם המסורתי. על היבול הספרותי של רבני בבל אומר אברהם בן-יעקב בספרו "יהודי בבל"⁵ "מספר הספרים והחברות הידועים לנו שנדפסו בבגדאד משנת תרכ"ג (1863) ועד ימינו הוא יותר מארבע-מאות". כתוצאה מן המאבק הארוך שהתחולל בין שני המחנות מאז יסוד כ"ח בשנת 1864 התפלגה יהדות עיראק לשניים: לפלג דתי-מסורתי-לאומי, שאחדים ממנו מצאו לעצמם מהלכים בקרב תחיית הספרות העברית והתנועה הלאומית הציונית בארץ-ישראל, במערב ובמזרח אירופה⁶ ופלג חילוני בעל זיקה לאומית ציונית או שמאלית, שגדל כל הזמן כתוצאה מן ההגבלות שהטילו השלטונות על לימוד הלשון העברית בשנת 1935 ועל החינוך היהודי בבתי-הספר היהודיים⁸, ואשר הביא לעליית מספרם של היהודים שקיבלו חינוך חילוני בבתי-ספר ממשלתיים, מיסיונריים או פרטיים.

אחדים מבני בגדאד היו פעילים גם בתחום העיתונות וכתבי-העת העבריים שהופיעו באירופה, כגון: "המגיד", "הצפירה", "המליץ", "המבשר". הם ראו בתחייה הרוחנית של הספרות העברית מקור השראה והגשמת שאיפותיהם הרוחניות-מסורתיות. כתוצאה מכך נולד בבגדאד כתבי-עת בשפה העברית ושמו "הדובר" (1863—1870), וחוברו גם ספרי דת, פיוט וספרים חילוניים בעברית⁹. ואם פנו הרבנים לכתובה בשפה הערבית המדוברת, הכתובה באותיות עבריות או באותיות רש"י — היתה כוונתם להגיע אל שכבות העם הנרחבות ואל הנשים, כדי לחנכם ברוח המסורת היהודית, כפי שעשה החכם יוסף חיים ז"ל בספריו, שהמפורסם שבהם בנושא חינוך נשים הוא קאנון אל-נסא¹⁰.

יסוד בית-ספר כ"ח בשנת 1864 ולאחר מכן בתי-ספר חילוניים נוספים ופתיחת תעלת-סואץ בשנת 1869 גרמו לכך, שצעירים יהודים משכילים ובעלי אמצעים נשאו עיניהם לפקידות

הממשלתית ולמקצועות החופשיים, כגון: הוראה, משפטים, רפואה, רוקחות, מסחר. בבתי-ספר אלו למדו התלמידים בין השאר עברית, ערבית, צרפתית, ואנגלית, וכך הפך המיעוט היהודי בעיראק למתווך, שבאמצעותו חדרו תרבות המערב וספרותה לעיראק. דגש מיוחד הושם על לימוד השפה הערבית וספרותה בבית-הספר למשפטים, שרבים מחניכיו היו יהודים, ולכן רבים מהסופרים היהודים היו גם עורכי-דין; וביניהם: אנואר שאול, סלמאן שינה, ד"ר מוראד מיכאל, שלום דרויש, סלים שעשוע, מאיר מועלם, יצחק בר-משה, יוסף סלטון ועוד. אחד מגדולי השופטים, החוקרים והמורים של עיראק, היהודי דוד סמרה, חיבר כמה ספרי פרשנות על תקנות המשפט בעיראק, והם זכו לפחות לשתי מהדורות בין השנים 1925—1950. יהודי אחר, יוסף אל-ככיר, כתב ספרים על משפט השוואתי ומשפט בינלאומי, ואברהם נאג'י הוציא ספר על חוק המקרקעין בעיראק. כיום ממשיכים במסורת זו בישראל פרופ' מנשה שוואה, המרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, וד"ר יעקב צמח, המרצה באוניברסיטה העברית.¹¹

גם בתחום הכימיה והכימיה פיזיקלית בלטה פעולתם של החוקרים היהודים, כמו שני חיבוריו של ד"ר נסים עזרא, שהופיעו בבגדאד ובבירות.

היהודים גם שלטו בחיי הכלכלה, המסחר והבנקאות בעיראק. לא זו בלבד שהם היו נשיאי לשכת המסחר, הם גם היו העורכים של ספר השנה בשנים 1935—1934 ואת ירחון המסחר ("אל-תג'ארה") בין השנים 1938—1944. משנת 1945 ועד 1951 ערך אותו הסופר והבנקאי יעקב בלבול (לב). מאיר בצרי חיבר את אחד הספרים המעניינים ביותר, העוסק במסחר, בכלכלה, בחקלאות, בתעשייה ובבניין ושמו "מחקרים על הכלכלה העיראקית" (מבאחת' פי אל-איקתצאד אל-עראקי, בגדאד 1948)¹². נסים דאוד תרגם את הקוראן לאנגלית וקיצור של הקדמתו של אבן ח'לדון לפי תרגומו של פרופ' פראנץ רוזנטל.

פרופ' אלי כדורי נחשב כיום לאחד המזרחנים החשובים, המתמחים בחקר המזרח התיכון המודרני. מחקריו הרבים ידועים בגישתם האובייקטיבית ובדעות בלתי שגרתיות. ברוב חיבוריו הוא עומד על "ההשפעות המהרסות של המערב ושל מנהגיו על החברות והמוסדות המסורתיות של המזרח"¹³.

יהודי עיראק פרסמו דברי ספרות ומחקרים בשפות שונות לפני קום המדינה ולאחר כינון עצמאותה. פרסומים מפרי עטם ראו אור בעברית, בערבית, באנגלית, בצרפתית ועוד. פעילותם הספרותית הענפה לפני קום המדינה ומאז הקמתה תרמה לקרית-הספר העברית והערבית¹⁴ פרסומים בשטחים מגוונים: מדע, היסטוריה, הגות, פובליציסטיקה, פדגוגיה, ספרי לימוד, דת, מקרא, תלמוד, קבלה, ביוגרפיות, ספרי זכרונות, מונוגרפיות, פולקלור, ספרי-בדיחה, מחקרים ספרותיים, בלשנות, מילונים, מחקרים משפטיים, אנתולוגיות, ספרי זיכרון, ספרות-ילדים, עריכת כתבי-עת וספרים ציוניים חלוציים, שירה, רומנים וסיפורים קצרים.

בין החוקרים שהקדישו את כל מחקריהם ליהדות ככל הוא אברהם בן-יעקב. ספרו הראשון היה תולדות הרב עבדאללה סומך (מטמון, ירושלים, תש"ט). הוא מתאר את הרב סומך (1813—1889), הגדול בתורה ובחכמה, ומחברם של כמה ספרים חשובים, מייסד בית-המדרש לרבנים בבגדאד, שממנו יצאו רבנים גדולים. ספרים אחרים מאת בן-יעקב הם על קהילות יהודי כורדיסטאן (מכון בן-צבי, ירושלים, תשכ"א), יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו (מכון בן-צבי, ירושלים, תשכ"ה). בספר ילקוט מנהגים (המדפיס הממשלתי, ירושלים, תשכ"ז) תיאר בן-יעקב מנהגים של יהודי בבל בתחומים שונים של החיים, כמו תפילה, בית-כנסת, חגים ומועדים, מצוות ומנהגים, שמחה ואבל, מסיבות וברכות ועוד. אחר כך נדפסו ספריו — קיצור תולדות יהודי בבל מראשיתם ועד היום (ראובן מס, ירושלים, 1971) והרב יוסף חיים (משרד החינוך והתרבות, ירושלים, תשל"ב) על הרב יוסף חיים (1835—1909) מבגדאד, דרשן מובהק ומעולה בעל יכולת השפעה עצומה, מתקן תקנות וקובע מנהגים, מחברם של למעלה מ-60 ספרים ומאמרים ולמעלה מ-200 פיוטים ופזמונים

בכל מקצועות התורה — פשט, דרש, קבלה, שאלות ותשובות, הלכה, פרשנות, מוסר ודרך-ארץ, תפילות, בקשות, פיוטי בקשות, דברי בדיחה, מעשיות ומשלים, חידוד, מעשיות חינוכיות ועוד. הספר קברים קדושים בבבל נועד לחאר קברי אישים מתקופת התנ"ך, התלמוד והגאונים (מוסד הרב קוק, ירושלים 1923). בשירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים (מכון בן-צבי, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1970), העתיק אברהם בן-יעקב והקדים מבואות לשירה שנכתבה במשך 250 שנה. בספר מופיעים כ-460 שירים, שהם כשליש ממספר השירים שהיו בידי העורכים. דוד צמח ויוסף טובי ניקדו ופירשו את השירים, ומאיר בניהו ערך והתקין את הכול לרפוס. בספרו האוצר אברהם בן-יעקב כולל 50 סיפורים ואגדות ("יבנה", תל-אביב, 1969) שנמסרו מדור לדור ונאספו בזמנים שונים, ויש בהם צד שעשועי-בידורי ומדעי פולקלוריסטי. הסיפורים נרשמו מפי 34 מספרים, רובם זקנים וזקנות, ביניהם רבנים וסוחרים. 27 מהמספרים הם מבני העדה הבבלית. לצדו של בן-יעקב יש להזכיר את עזרא חדד ואת אברהם תווינה, שכתבו חיבורים חשובים על יהודי עיראק. מר אברהם תווינה התפרסם בסדרת ספרים תיעודיים, שערך וחיבר על יהודי-בבל בשם גולים וגאולים, שהחלק החמישי בהם הוא החינוך היהודי מבגדאד 1932 — 1951 (רמלה, 1975)¹⁵. בחלק השישי תיעד מר תווינה את "מאורעות חג השבועות תש"א" (יוני 1941) (רמלה תשל"ז) ושיחזר את אחת התקופות המכריעות והטרגיות בחיי יהודי עיראק. ספרו האחרון בסדרה זו הוא האוטונומיה של הקהילה היהודית בבגדאד (רמלה תשל"ט — 1979).

על המחותר הציונית בעיראק ופעילותה כתבו יוסף מאיר (יהושפט) מעבר-למדבר (ת"א, תשל"ג) ואמיל מוראד מבבל במחתרת (ת"א, תשל"ב), כל אחד מהם מנקודת-ראות שונה. הראשון מנקודת-ראות היסטורית מחקרית, והשני מנקודת-ראות אישית, הנשענת על זכרונות העבר. הפעילות הציונית בעיראק היתה גם היא נושא להתעניינותם של חוקרים אקדמאיים. חיים כהן כתב את עבודתו המעניינת והמקורית הפעילות הציונית בעיראק (ירושלים, 1969) ובמסגרת עבודתו כמרצה בכיר באוניברסיטה העברית כתב את ספרו המקיף — היהודים בארצות המזרח-התיכון בימינו — (י"ם—ת"א; 1972) שזכה אף למהדורה אנגלית. זאת בנוסף לכיבלוגרפיה מקיפה על יהדות המזרח שערך עם צבי יהודי, יהודי אסיה ואפריקה במזרח-התיכון 1860—1971, ביבליוגרפיה מוערת (ירושלים 1976). לצדו, כמובן, יש להזכיר את הפרופסור מאיר בניהו מאוניברסיטת תל-אביב, שפירסם עד כה יותר מ-10 ספרים על היהדות באירופה וערך ספרים רבים כשעמד בראש מכון בן-צבי, כגון: תולדות האר"י, (ירושלים, תשכ"ז).

התקופה שלפני העלייה ההמונית של שנות 1950—1951 וחיסולה הסופי של יהדות עיראק, זכו לרישום סובייקטיבי בספר מאלף המחזיק כ-600 עמודים בשפה הערבית מאת יצחק בר-משה — יציאת עיראק¹⁶ (י"ם, 1975) ותרגומו העברי יצא לאור ב-1977 על-ידי ועד עדת הספרדים בירושלים. זהו דוקומנט היסטורי פסיכולוגי, פולקלוריסטי, חברתי ופוליטי, שבו מנסה המחבר — באמצעות זכרונותיו ובעזרת הבדיחות והאפיוזות ששמע — לצייר את מכלול יחסי האנוש הידידותיים והעוינים, למסור בנאמנות את המנטליות, את האווירה החברתית, הכלכלית, המדינית וההיסטורית שבה חיו היהודים בעיראק. מכאן ערכו המיוחד של ספר חשוב זה לגבי החוקרים המתעניינים בנושא זה מכל האספקטים שלו, זאת בנוסף לערכו הספרותי. מופיעים כאן מומנטים טרגיים של רדיפות, סחיטות, התעללות, משפטי ראויה, השפלות ושאר אמצעי דיכוי של משטרים רקובים ועריצים, החוששים לקיומם ומנסים למצוא שעיר לעזאזל כדי להעסיק בו את העם ולהסיח את דעתו משחיתותה. במקביל לכך וללא קשר ביניהם הופיע ספרו של מקס פואד (פואד) סודאי בשפה האנגלית — All Waiting to be Hanged, Iraq Post-Six-Day-War Diary — by Max Sawdayee (Tel-Aviv, 1974) זהו יומן שכתב המחבר מדי יום ביומו מערב מלחמת ששת הימים ועד לאוגוסט 1970, ותיאר בו את הרדיפות, ההשפלות, המאסרים, העינייים, התליות והמצוקה הכלכלית והרוחנית של שארית הפליטה של יהדות עיראק, שהעדיפה, מתוך מניעים פטרויטיים עיראקיים, להישאר בעיראק ולהתנכר לציונות ולישראל מתוך נחיתת אמן להבטחת

השלטונות והעם בעיראק, שהם אינם מפלים בין יהודים בלתי ציונים לבין שאר העדות. שני ספרים אלה, המציגים תמונות שונות אך משלימות זו את זו, מגיעים לאותה מסקנה — שישראל היא הפתרון היחיד ליהודים בעולם.

עליית יהודי עיראק לישראל ושליטתם בשפה העברית הביאה לניוונו ולהעלמו בהדרגה של הדיאלקט הערבי שבפי יהודי בגדאד. לשמחתנו קם גואל לדיאלקט זה שכתב את יסודות הדקדוק של הדיאלקט, הוא פרופ' יעקב מנצור, ראש החוג ללשון עברית באוניברסיטת חיפה, ופרופ' לשפה הערבית באוניברסיטת בר-אילן¹⁷, המשמש כיום דיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת חיפה. ספרו של פרופ' דוד צמח על ארבעה מבקרים מצריים, שהופיע בליידן שבהולנד (1974), הוא ספר יחיד בנושא חשוב זה. מחקרו של פרופ' ששון סומך על הרומנים של נגיב מחפוז, זכה להערצתו של נגיב מחפוז עצמו ולהערצת החוקרים המתעניינים בנושא. ספרו של ד"ר שמעון בלס על הספרות הערבית בצל המלחמה (ת"א 1978) הוא ספר ראשון בסוגו בנושא זה. נוסף לכך פרסם נסים רג'ואן ספר באנגלית על האידיאולוגיה של הנאצריזם ושמך — *Nasserist Ideology — its Exponents and Critics* (N.Y. Jerusalem 1974) בהזכיר את מר צבי גבאי, לשעבר קונסול ישראל בסן-פרנסיסקו, שפרסם מחקרים רבים בכתבי-עת מדעיים על הספרות הערבית החדשה.

בין הסופרים מעולי עיראק ישנם גם כאלו המתעניינים בשאלות האקטואליות של עדות המזרח בישראל: נסים רג'ואן, ד"ר חיים י. כהן, ד"ר סמי סמוחה, גב' נוהת קצב וד"ר אהרון יצחקי. הסופר העיקרי שקרע את מסך הדממה של יהדות המזרח והגן על זכותה לשמור את אורח חייה, מנהגיה, המנטליות שלה ועל הצורך בחברה פלוראליסטית הוא נסים רג'ואן.

נסים רג'ואן הוא עיתונאי, כתב חוץ, מבקר ספרות וחוקר בתחום המחשבה והתרבות הערבית. הוא מביע במאמריו דעות נונקונפורמיסטיות, דעותיהם של אינטלקטואלים ערבים חלוקות לגביו. הסופרים הערבים בארצות ערב רואים בו סופר והוגה דעות מתון, בעוד שערביי ישראל רואים בו קיצוני, המטיף לנהיליזם תרבותי.

מעניין לציין, שדעותיהם של פרופ' אלי כדורי מבית-הספר לכלכלה באוניברסיטת לונדון ושל נסים רג'ואן והות בהרבה נקודות, אולי הודות לרקע החינוכי המשותף שלהם.

4.0 העיתונות

4.1 העיתונות בערבית¹⁸. ראשית היצירה היהודית בשפה הערבית הספרותית, היא לדעתנו שנת 1909, שבה יצא לאור ספרו של סלים יצחק, *המהפכה העותומנית* (בגדאד, 1909)¹⁹. בסוף השנה היא הופיע גם העיתון "אליזהור" בערבית ובתורכית, בעריכתו של נסים יוסף סומך, וכן העיתון "בין אל-נהרין" בעריכתו של יצחק יחזקאל מנחם עאני. אפשר להסביר את ההופעה הפתאומית של יצירה יהודית בשפה הערבית הספרותית בכך, שהמהפכה העותומנית והכרזת החוקה משנת 1908 העניקה שוויון לכל העדות והמיעוטים הדתיים באימפריה העותומנית, והיהודים מיהרו לקצור את פירות האמנסיפציה שהוענקה להם, והחלו לפרסם בראשית היצירה הערבית שלהם בעיקר עיתונים וכתבי-עת.

לכתבי-העת היהודיים הייתה השפעה גדולה על חיי הקהילה היהודית מבחינה תרבותית, על אף שלרוב הופיעו במשך תקופות קצרות. בין כתבי-עת אלה יש להזכיר בעיקר את השבועון *אל-מצבאח* (המנורה, 1924—1927) בעריכתם של סלמאן שינה ואנואר שאול. החלק העברי בשבועון זה הצטמצם במחן שם עברי, *המנורה*, לצד השם הערבי, וכן הפרסום ברכות לחגים בשפה העברית ובאותיות עבריות. בשבועון ניכרו מגמות ציוניות מובהקות, והוא העלה על נס את הישגי היהודים בארץ-ישראל ובעולם.

כתבי-העת היהודי בעיראק, שזכה לכעשר שנות הופעה, היה השבועון הספרותי המדעי "אלי-האצד"²⁰ (הקוצר) בעריכתו של אנואר שאול. שבועון זה הוא אוצר בלום של הפעילות

הספרותית, החברתית והתרבותית, החינוכית והמדעית של יהדות עיראק בין השנים 1929—1938, והשתתפו בו אף גדולי הסופרים והמשוררים המוסלמים והנוצרים, כגון: ג'מיל צדקי אל-זהאוי, מחמד רצ'א אל-שביבי, מחמוד אל-מלאח, מחמוד אחמד אל-סייד, רפאיל בטי ומערוף אל-רצאפי. את סוד הופעתו הארוכה של השבועון אפשר לראות לא רק בחריצותו של עורכו ובהיותו כתב-העת הטוב ביותר בעיראק שהופיע באותה עת, אלא גם בעובדה שהיה בעיקרו שבועון ספרותי מובהק. אבל הרעת מצב היהודים ערב מלחמת העולם השנייה, הקושי במימון השבועון, הסעיפים הנוקשים של חוקי העיתונות בעיראק, ששללו את רישיונו של עיתון או כתב-עת שהרשו לעצמם לחרוג מהם, גרמו לכך שבשבועון טוב זה חדל להופיע.

הסיבה לחייה הקצרים של העיתונות היהודית בעיראק נעוצה בכך, שעיתונות זו, כמו העיתונות בשאר הקהילות היהודיות במזרח, לא זכתה תמיד בתמיכת המשכילים היהודיים שלמענם היא הופיעה. חלקם היו אדישים וחלקם זלזלו בחשיבות העיתונות, ואחדים מן המשכילים חששו, שהעיתונות תסבך אותם עם השלטונות, עם מפלגות או עם עדות אחרות. מיעוט מספרם של הסופרים היהודים, והמספר הדל של מנויים, חוסר תמיכה מוסרית וחומרית מצד הקהילה — כל אלה לא היו בבחינת גורמים מעודדים לפריחת עיתונות יהודית.

ואלה הם 16 העיתונים, שיצאו לאור בעיראק על-ידי יהודים או בעריכתם (לא כולם הגיעו לדיננו):

1. אל-זהור (הפרחים), עיתון פוליטי דו-לשוני ערבי-תורכי, בעריכת נסים יוסף סומך ורשיד אפנדי אל-צפאר. בגדאד, 4 בנובמבר 1909—1914 (?).
2. בין אל נהרין — (ארם נהריים) בעריכת יצחק יחזקאל מנחם עאני. בגדאד, 6 בדצמבר 1909 — 1913 (?).
3. ישורון — שבועון דו-לשוני עברי-ערבי, בעריכת ציון אדרעי ויעקב ציון. המנהל האחראי: אליהו נחום. בגדאד, תרפ"א, 1920 (הופיעו 5 גיליונות בלבד).
4. אל-מצבאח — המנורה, שבועון חברתי וספרותי. המנהל והעורך הראשי סלמאן שינה (אנואר שאול השתתף בעריכה ושמו הופיע כעורך אבן-אל-סמואל). בגדאד, 1924—1927.
- בין הסופרים והמשוררים היהודים שכתבו בשבועון זה היו עזרא חדד ז"ל, מוראד מיכאל, שלום דרויש, עבד אל-עזיז דאווד אליה, סלים יצחק, נ.א. צ'יתאית, א.ש. שכרצ'י ועוד.
5. אל-ברהאן (ההוכחה) — העורך הראשי סלמאן כהן — בגדאד, 1928.
6. אל-ברהאן (ההוכחה) — העורך שאול חדאד (נולד בשנת 1909), בגדאד, 1929—1930. העיתון החל להופיע ביום 17 באוקטובר 1929.
7. אל-דליל (מורה דרך) — שבועון, העורך מאיר בצרי, המנהל אליהו עזרא דנגור, בגדאד, 1929. הופיעו 5 גיליונות בלבד.
8. אל-חאצד (הקוצר) — שבועון ספרותי אמנותי ומדעי. המנהל והעורך הראשי עו"ד אנואר שאול. בגדאד 1929—1938. הגיליון הראשון הופיע ביום 14 בפברואר 1929. מגיליון מס' 34, שנה שישית מיום 17 דצמבר 1936 ואילך הפך השבועון גם לשבועון פוליטי.
9. אל-נשרה אל-אקתצאדיה (העלון הכלכלי) — העורך עאבד נסים חי, בגדאד, מרס-דצמבר 1929.
10. אל-מיתאק — (האמנה) — העורך יוסף חדאד, בגדאד, 1935.
11. אל-תג'ארה (המסחר) — ירחון כלכלי, יצא לאור על-ידי לשכת המסחר בבגדאד. בגדאד, 1938. בשנת 1943 שונה שם הירחון ל"מגילת גרפת תג'ארת בגדאד" (ירחון לשכת המסחר של בגדאד). העורך הראשי עד 1945 היה מאיר בצרי, ומאו ועד 1951 ערך אותו יעקב בלבול.
12. שהרזאד — העורך סהיל אבראהים. בגדאד, 1945.
13. אל-עצבה (האגודה) — ביטאון אגודת המלחמה בציונות, שייסדו בעיראק יהודים חברי המפלגה הקומוניסטית. בגדאד, 1946.

14. אל-בריד אל-יומי (דאר היום) — עיתון יומי. העורך הראשי האשם אל-בנא, חברי המערכת: מאיר מועלם, ריצ'רד שמש, אברהם אשכורי, וסהיל אברהם. בגדאד, 1948. (הופיעו 28 גיליונות בלבד).
15. אל-מרוג' — ירחון ספרותי חברתי בעריכתו של סלים שעשוע. בגדאד, 1948.
16. תפג'ר — בערבית ותורכית, בעריכתו של סלמאן ענבר, בגדאד, 1912.

חלק רב מהיצירות הספרותיות של היהודים בתחום השירה, הסיפור הקצר, הרומן והמחזה, הופיע בעיקר ב-17 העיתונים היהודיים העיקריים (ואף בעיתונים לא יהודיים), שהופיעו בשפה הערבית בעיראק ובארצות ערב. הופעתם והעלמם של עיתונים אלה שיקפו אל-נכון את יחס השלטונות למיעוט היהודי. הופעתם של שני עיתונים יהודיים ב-1909 סימלה את היחס הסובלני והשוויון שהוענק ליהודים על-ידי התורכים הצעירים, על אף יחסי הקנאה והעוינות שגילו הערבים המוסלמים כלפי היהודים, שהצטרפו למפלגת האחווה והשוויון העותומאנית. סגירתם של עיתונים אלה ב-1914 בישרה את הזוועות, שעברו על יהודי עיראק בימי מלחמת העולם הראשונה. הופעת העיתון "ישורון" בעברית ובערבית באותיות עבריות בעריכת ציון אדרעי, יעקב ציון ואליהו נחום ב-1920—1921, העיתון "אל-מצבאח" (המנורה) ב-1924—1927 בעריכת סלמאן שינה והעיתון "אל-חאצד" בעריכת עו"ד אנואר שאול ב-1929—1938 סימלו את שיאה של פריחת הקהילה היהודית מבחינה תרבותית וכלכלית ואת גשוג הציונות בקרב יהודי עיראק. הפסקת הופעתו של "אל-חאצד" בערב מלחמת העולם השנייה, בגלל חוק העיתונות העיראקי שהצר את צעדי העיתונות החופשית לאחר מאבק ארוך עם הנאצים וסוכניהם בעיראק ולאחר הטפה לחיים חופשיים ודמוקרטיים, סימלה את חומרת מצבם של היהודים בשנות מלחמת העולם. זו הגיעה לשיאה בטבח היהודים בפרעות חג השבועות 1941, שבו מצאו את מותן 180 נפשות.

מעצמם של עורכיו היהודים של העיתון "אל-בריד אל-יומי" (דואר היום) ב-1948 ללא כתב-אישום, משפטם הנלעג והגלייתם לכפר נידח²¹ — אלה סימלו את התחלת גל הטרור, ההשפלה והמאסרים שבעקבותיהם באה העלייה ההמונית לישראל.

על אף הופעתה הקצרה מילאה העיתונות היהודית תפקיד חשוב בחיי הקהילה היהודית. היא הגנה על יהודים מפני המעלילים עליהם, הציגה את דרישותיהם ועמדתם כלפי הממשלה, ליכדה את שורותיהם ושימשה ביטאון לאינטלקטואלים החילוניים, שהביעו בה את ביקורתם על החברה העיראקית, על המוסר שלה ועל מנהגיה הישנים. הם העמידו את עיתוניהם לרשות הסופרים המוסלמים והנוצרים במטרה לעודד את אחדות העם העיראקי על כל שכבותיו, כדי להביא לתחייה תרבותית. עיתונות יהודית זו אף הטיפה לזירוז ההתמערבות, עודדה את המשכילים ליצירה ספרותית ולפעילות חברתית ותרבותית וסיפקה להם ידיעות על המתרחש בקרב יהודי אירופה ואמריקה ושאר התפוצות, וכן בקרב היישוב היהודי בארץ-ישראל, ששימש להם דוגמה חיה להישגי אחיהם בתחומי תרבות ומדע שונים.

מחמת הקשיים שעמדו בפני בעלי העיתונים היהודיים העדיפו יהודים רבים לעבוד במערכות עיתונים ערביים שונים, כשהם מסתתרים מאחורי שמותיהם של בעלי העיתונים הערביים ועורכיהם המוסלמים ונהנים מחסותם. כך, למשל, השתתפו נעים קטן ומראד אל-עמרי בעריכת העיתון צות אל-אהאלי (קול התושבים) ושאר עיתוניה של המפלגה הלאומית הדמוקרטית. מוראד אל-עמארי (נ' 1922) עבד גם בעיתון אל-שעב (העם), שעורכו היה העיתונאי יחיא קאסם. בעיתון צות אל-אהאלי עבד גם נעים קטן, מחבר הספר שלום לך בבל (1977), שנתפרסם בצרפתית ובאנגלית ובו העלה את זיכרונותיו מחיי התרבות והחברה בעיראק.

סלים אל-בסון²² עבד בעריכת עיתונים עיראקיים רבים, ביניהם אל-שעב (מאז 1946), אל-אהאבאר (החדשות) שבבעלותו של ג'בראן מלכון, אל-רקוב (המשגיח), שכראש המערכת שלו עמד אחמד חסן אל-אסדי, אל-גימהוריה (1958), שהיה עיתון ממשלתי וכראשו עמד עבד אל-ראוק

אל-בארת. כמו כן שימש אל-בסון מזכיר מערכת ומנהל מערכת של עיתונים מדיניים עיראקיים אחרים, שייצגו את האופוזיציה העיראקית, כגון: אל-אסתקלאל (1948), שבבעלותו של טאהא לטפי אל-בדרי, אל-סיאסה — ביטאון מפלגת האחדות הלאומית, אל-ראי אל-עאם (דעת הקהל, 1958), שבראשו עמד המשורר העיראקי הדגול מחמד מהדי אל-ג'והארי ועיתון אל בלאד (הארץ, 1954) שבראשו עמד רופאיל בוטי.

סהיל אברהם (אדוארד שאול) ערך לפני עלייתו לישראל בשנת 1950 את צות אל-אחראר (קול החופשיים), ביטאון מפלגת אל-אחראר (החופשיים), שבראשה עמד תופיק אל-סויד. מגשה סומך עבד לפני עלייתו ארצה ב-1950 במערכת עיתון אל-אהאלי ובמערכת אל-שעב. צאלח טוויג ערך בין השנים 1934—1963 את עיתוניה של המפלגה הלאומית הדמוקרטית, חמישה במספר, ובעיקר העיתונים אל-אהאלי ואל-ומאן. העיתונאי הוותיק מנשה זערור עבד כמנהל מערכת אל-עיראק, שבראשה עמד רווק גנאם והעיתון אל-בלאד, שבראשו עמד רופאיל בוטי.

מספר רב של עיתונאים וסופרים יהודים עסקו בתרגום מאנגלית ומצרפתית עבור עיתונים עיראקיים. הכלכלן מאיר בצרי ערך את ביטאון לשכת המסחר בבגדאד (מגילת גרפת תג'ארית בגדאד) בין השנים 1938—1945, וכשהתפטר מהנהלה ערך אותה במקומו יעקב בלבול (לב) (1945—1951). העיתונאי אנואר שהרבאני ערך את העיתונים אל-שרק (המזרח) (1945—1948) וסירואן (1948—1950). שיצא בלשונות ערבית וכורדית.

בישראל לא הופיע שום עיתון עצמאי בשפה הערבית ביוזמת עולי עיראק. העיתונים המעטים שהופיעו בעריכתם של עולי עיראק היו קשורים עם המפלגות השונות, והם:

- 1 צות אל-מעאבר (הד המעברות), עלון פנימי — ביטאון מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם) סניף חיפה רבה. חיפה, 1955.
  - 2 נשרה לאח'ואניה אל-עיראקיי (עלון לאחינו העיראקים), התאחדות הנוער העיראקי, התאחדות עולי עיראק בישראל, ועד עדת העיראקים. ירושלים, 1950—1951.
  - 3 אל-נצאל — מאבק, לנאמנות ציונית-סוציאליסטית. הגיליון הראשון מיום 30 באפריל 1952. מהגיליון השני העורך האחראי מרדכי ביבי. תל-אביב, 1952.
  - 4 אל-וטן (מולדת) — בעריכתו של עזרא חדאד, יצא לאור על-ידי מפא"י, והופיעו 27 גיליונות בלבד. תל-אביב, 1952—1953.
  - 5 אל-מנאר (מגדל אור) — שבועון כללי, האחראי דוד פתל — בעריכת קבוצה של עולי עיראק, תל-אביב, 1955.
  - 6 חקיקת אל-אמר (אמת הדבר), שבועון כתוספת ל"אמר", מזכיר המערכת אליהו אנסי, משנת 1937—1953.
  - 7 זהרת אל-שבאב (פרח הנעורים), בהוצאת בית ההוצאה הערבי מיסודה של ההסתדרות הכללית. העורך אליהו אנסי, מחברי המערכת אברהם מוסא אברהם. תל-אביב, 1971—1975.
  - 8 אל-אסבוע (השבוע), שבועון פוליטי, ספרותי עצמאי. עורך ראשי פואד שאבי. ירושלים, 1972.
  - 9 אל-מצור (המצור), שבועון לנוער, עורך ראשי פואד שאבי, תל-אביב, 1960—1966.
  - 10 אל-יום, עיתון יומי שהחל להופיע ביפו בשנת 1948, מר נסים רג'ואן עורך אותו מיום 1 באפריל 1959 ועד סוף יולי 1966.
  - 11 אל-אנבא, עיתון יומי פוליטי, מר יצחק בר-משה ערך אותו מיום 24 באוקטובר 1968 ועד 1 באפריל 1970, ואחר-כך נערך ע"י עו"ד יעקב כומה.
- מר אהרן זכאי וניר שוחט היו מעורכי כתבת העת ליקאא — מפגש. במה ספרותית ערבית-עברית לספרות, אומנות ומחשבה, תל-אביב — 1965—1970.
- נחהת קצב, אספרנס כהן, ויולט בטאט ורחל סאלי הן חברות המערכת של כלמת אל-מראה (דבר האשה) היוצא לאור ע"י המדור לנשים ערביות במועצת הפועלות בהסתדרות הכללית בת"א מאז 1964.

4.2 העיתונות בעברית בעיראק ובישראל

לפני הופעת השבועון ישורון בבגדאד בשנת 1920, בשפות הערבית והעברית שהוזכר לעיל, הופיע בבגדאד העיתון:

1. הדובר (דובר מישרים). העורך ברוך משה מזרחי, בגדאד 1863—1871. העיתון נדפס בליטוגרפיה-הופיע בצורה לא סדירה.
2. שמש. בגדאד, בית-ספר שמש, תר"צ—תרצ"ג. העיתון היה ביטאון של תלמידי ביה"ס שמש בבגדאד בעידודם של מורי העברית מארץ-ישראל שלימדו בו. העיתון נדפס בהקטגורף מכתבי-יד, וכל גיליונותיו נמצאים בבית-הספרים הלאומי ובמרכז מורשת יהדות בבל. פורסמו בו מאמרים, שירים, זיכרונות ומנהגים בשפה עברית מפרי-עטם של התלמידים.
3. נהרים, ביטאון עולי בבל. ירושלים, ועד עדת הבבלים בירושלים, דפוס רונלד, תש"ו—תש"ח.
4. גיב המועדון. ביטאון מועדון עולי עיראק. רמת-גן, מועדון עולי עיראק, הדפוס החדש, תשי"ט—תש"כ.
5. המאסף. מאת גדולי רבננו וטובי חכמי זמננו בארץ ובחוץ-לארץ. העורך עזרא בצרי. ירושלים, שבט תשל"ט.
6. נהרדעה. ביטאון מרכז מורשת יהדות בבל. תל-אביב, 1979—. יוצא לאור לעתים לא קבועות.

5.0 ספרות יפה

פרסומיהם של יהודי עיראק בתחום השירה, הרומן והסיפור הקצר, כולטים הן בערבית והן בעברית.

בתחום השירה הופיעו 18 קובצי-שירה בערבית, 7 מהם הופיעו בישראל. מאז הופיע ספר השירים בעברית של אהרן זכאי אל חופו של רעיון (קריית ספר, ירושלים — תש"ז) ב-1957, נתפרסמו קובצי שירה רבים פרי-עטם של עולי עיראק. בצד 14 רומנים בערבית, שכתבו בני עדה זו, ניכר יכול נאה של רומנים גם בשפה העברית. 9 מתוך 19 קבצים של סיפורים קצרים בערבית, שפרסמו בני העדה, הופיעו בישראל. בצד אלה פרסמו בני העדה קובצי סיפורים קצרים בעברית. בנוסף לקבצים נתפרסמו גם שירים וסיפורים קצרים רבים בעיתונות ובכתבי-עת בערבית ובעברית, שלא כוננו בספר.

בדור ראשון של סופרים ומשוררים יהודים בעיראק בלטו — למרות ההבדל בגילים — הסופר והמחנך עזרא חדאד (1800—1976), עו"ד סלמאן שינה (1898—1978), עו"ד אנואר שאול (נולד 1904), אישתו, הסופרת אסתרינה אברהם (נולדה 1914), מראד מיכאל (נולד 1909), הכלכלן מאיר בצרי (נולד 1911), ד"ר סלמאן דרויש (נולד 1910), ד"ר אלברט ש. אליאס (1912—1961), עו"ד שלום דרויש (נולד 1913), א.ש. שרכצי, יהודה (ג'ורג') ברשאן (נולד 1918), סהיל אברהם (שם ספרותי של אדוארד שאול) (נולד 1918), עזי אברהם סודאיי (נולד 1913), נעים טויג (נולד 1916), אליהו אגסי (נולד 1909), מאיר חדאד (נולד 1910), עו"ד מאיר מועלם (1922—1978), הכלכלן יעקב בלבול (לב) (נולד 1920), אליאס אל-כאתב, סלים אל-בסון (נולד 1927), נעים קטן (נולד 1928), מליחה אסחייק (נולד 1918), אברהם מוסא אברהם (אברהם עאקרי) (נולד 1921). רובם של סופרי דור ראשון זה היו חילוניים, כתבו בשפה הערבית התקנית ועלו לישראל לאחר קום המדינה. מעטים מהם עלו לפני קום המדינה, וביניהם אליהו אגסי ד"ר מוראד מיכאל.

הדור השני התחיל ליצור בעיראק והמשיך לכתוב בערבית בישראל, אך רובו עבר ליצור בשפה העברית. בראש סופרי דור זה עומדים אספרנט כהן, מרים אל-מולא (אל-בסון), אברהם עובדיה (נולד 1924), שמעון בלס (נולד 1926), סמי מיכאל (שמו הספרותי בערבית הוא סמיר מארד) (נולד 1926), עו"ד סלים שעשוע (נולד 1926), זכי בנימין (כרכוק, נולד 1927), יצחק בר-משה (נולד

(1927), עו"ד יוסף סלטון (נולד 1926), ניר שוחט (נולד 1928), שלום כתב (נולד 1931), פרופ' דוד צמח (נולד 1933), פרופ' ששון סומך (נולד 1933), שמואל מורה (השם שבו פרסם בערבית היה סאמי אברהם) (נולד 1933), סמיר משה נקאש (נולד 1938).

הדור הראשון של סופרים אלה נתחנך חינוך מערבי, למד שפות אירופיות והכיר היטב את הספרות הערבית הקלאסית והמודרנית. הוא היה לחלוץ הזרמים האירופיים החדשים בספרות הערבית בעיראק. הוא הצטיין בסגנון ערבי רהוט, ברומנטיזם הומאני, בחדשנות מהפכנית ובפטריוטיזם עיראקי, שדיכא או הסתיר את אישיותם ושאירותיהם היהודיות וטשטש את האווירה, המנהגים והדמויות היהודיות ביצירות שכתבו. הסופרים היהודים ניסו בעצם להתערות בחיי הספרות, התרבות, הכלכלה והחברה של ארץ מוצאם, ליצור ספרות ערבית-עיראקית טיפוסית, לחולל מהפכה תרבותית ולתקן את החברה העיראקית. כדי שעיראק תוכל להיות מדינה עצמאית וחילונית בעלת רמה תרבותית, שאינה נופלת משאר ארצות ערב המפותחות ואף מארצות אירופה, ושהיהודים יוכלו לחיות בשלווה ובשוויון בארץ שבה נולדו.

5.1 השירה בערבית

הדור הראשון של המשוררים היהודים הושפע מן השירה האנגלית, הצרפתית ואף העברית במידה רבה יותר מאשר מן השירה הערבית, משום שהערבית לא תפסה מקום נכבד בבית-הספר כ"ח. אין אפוא תמה, שהמשורר אהרן זכאי, בן הדור השני של הסופרים מעולי עיראק, פרסם את קובץ שיריו אל חופו של רעיון בעברית בשנת 1957 בישראל. הכלכלן, הסופר והמשורר מאיר בצרי הושפע מביאליק, מטשרניחובסקי, משניאור וממשוררים עבריים אחרים, ואף חיבר שירים בעברית ובצרפתית לפני שחרו בשפה הערבית. המשורר אנואר שאול החל לחבר שירים בעברית מיד עם עלייתו לישראל. משוררים יהודים אלו חיקו ותרגמו את המשוררים הצרפתיים הרומנטיקנים למרטיין, אלפרד דה פיני, אלפרד דה מסה ובודלר, ואת האנגלים שלי, בירון ואחרים. בראש הדור הראשון של משוררים יהודים בשפה הערבית הספרותית²³ עמדו אנואר שאול, מראד מיכאל, שלום דרויש, יעקב בלבול וסלים אל-בסון, ובראש בני הדור השני — סלים שעשוע, אהרון זכאי, אברהם עובדיה, שלום כתב, דוד צמח וששון סומך.

שירתם של המשוררים היהודים שיקפה את מסירותם ונאמנותם לעיראק, את דאגתם לעתידה, לטוהר-המידות בה ולאחווה בין העדות. הם עוררו את הערצתם של המשוררים הערבים ושל מבקרי הספרות וחוגי הסופרים המוסלמים המתונים בתקופות שהשנאה ליהודים לא היתה גדולה. משוררים אלה קראו את שירתם בחגיגות רשמיות ובקבלות-פנים, שערכו היהודים לבית המלוכה, לראש הממשלה ולשריה ובהספדים לגדולי עיראק ומדינות ערב אחרות, שנערכו לעתים במסגדים. היו משוררים שנשאו עיניהם למישרת משורר החצר של בית המלוכה ההאשמית בעיראק. אברהם עובדיה למשל, הקדיש רבים משיריו ליורש-העצר עבד אל-אלאה, אולם עד מהרה נוכח לדעת, כי יהודי לא יוכל להיות משורר חצר ערבי.

החינוך המערבי והשפעת הספרות האירופית הפכו את המשוררים היהודים לחלוצי הזרמים הרומנטיים והסימבוליים וכן למורדים בחריזה האחידה, במשקלים הערביים הקלאסיים ובסגנון הקלאסי וכתבו שירה בפרוזה, כלומר שירה ללא משקל וחריזה. הם היו חסידי הסגנון הפשוט והספונטני, הטון הלירי-רגשי והתמונות הפיוטיות, השאובות מחייהם ולא מחיי המדבר הבדוי הקלאסי. במקום החריזה הערבית השתמשו בצורות סטרופיות אירופיות, כגון: הסטנות השונות והסונטה. ראשון המשוררים בעיראק, שכתב סונטות, היה מאיר בצרי ב-1935, ואחריו יעקב בלבול (לב) ב-1941. כן החיו המשוררים היהודים צורות שונות של שירת האזור הערבית הספרדית (מושחאת). מאיר בצרי היה בין המשוררים העיראקיים הראשונים, ואולי הראשון, שכתב שירה חופשית בעיראק. נוסף לנושאים הרומנטיים-הרוחניים, השמיעו המשוררים היהודים גם מחאה

חברתית על העושק של השלטונות ועל הפיאודליזם והביעו אהדה לעלובי החיים ולסבלם. הם הטיפו לצדק חברתי, להבנה בין העדות ולאחווה בין העמים וגינו את המלחמה.

משוררים אלו מרדו, כאמור, גם במשקל האחד. הם לא רק גיוונו את המשקלים בשירתם, אלא גם היו בין הראשונים שכתבו שירה בפרוזה, וזאת בחברה ערבית-מוסלמית, המקדשת עדיין את המסורת הספרותית הערבית הקלאסית²⁴. הסופר א.ש. שכרצ'י פרסם שירה לירית בפרוזה בשבועון היהודי "המנורה" בשנת 1924. יוסף סלטון פרסם בעתון אל-שמס היהודי שהופיע במצרים שירים בפרוזה, וסאמי אברהם פרסם את שיריו באל-עראק אל-יום, אל-נבא ואל-כרך.

שירתו בפרוזה של מוראד מיכאל²⁵ היא שירה לירית-רומנטית עדינה ושופעת רגש ודמיון פורה. נושאי שירתו הם צדק חברתי, שוויון ואחוות עמים ונושאים פילוסופיים. בשיריו של מוראד מיכאל ישנה השפעה ברורה של המשורר היהודי רבינדרנאט טאגור (1861—1941) ושל ג'בראן ח'ליל ג'בראן ואמין אל-ריחאני הלבנוניים.

המשוררים שלום כתב, בספרו הראשון **מואכב אל-חירמאן** ("פמליות המחסור", בירות 1949), ושמואל מורה פיתחו את השירה בפרוזה. ושניהם היו הראשונים שכתבו שירה בפרוזה בערבית בישראל²⁶. משוררים ערבים הלכו בדרך זו וכיום דרך כתיבה זו היא "המלה האחרונה" בשירה הערבית בישראל. שיריו של שלום כתב שהתפרסמו בארץ כונסו בספר **ושושאת אל-פג'ר** ("לחשושי שחר", דבר, תל-אביב 1959) שהוא ספר הכתוב שירה בפרוזה לירית ורומנטית.

משוררים יהודים אלה היו מעמודי התווך של המגמה לשחרור השירה הערבית מכבליה. (שירה זו היא בעלת משקלים כמותיים של תנועה ויתד, המחלקת את הבית לדלת וסוגר בעלי מספר רגליים קבוע, המסתיימים בחריזה אחידה בעלת תנועה סופית קבועה לאורך כל השיר, יהיה מספר בתיו אשר יהיה). טכניקה זו מקנה לשיר הערבי קצב חד, ריטורי, דקלומי ומונוטוני, ההופך את הבית ליחידה עצמאית בלא קשר הדוק בין הבתים, כך שהשיר נעשה חסר אחדות אורגנית. נוסף לכך, השיר הערבי המסורתי סובב סביב נושאים קבועים ונדושים. הסגנון מאובן וחוזר על מטבעות לשון שחוקות, סגנון בעל אופי הצהרתי, המסכם את החוויה בצורה הגיונית עם רמזים לקוראן, לפתגמים, להיסטוריה ולספרות הערבית הקלאסית.

סגנון זה וצורה זו היו מקודשים בקרב המשוררים הערבים המוסלמים, וכל חריגה מכללים אלה נחשבה לסטייה חמורה מדרך השירה ואף לחריגה מתחום השירה לתחום הפרוזה, וזאת בגלל איסור הלכתי מוסלמי, המפריד בין דיבור במשקל וחריזה-שירה, לבין הקוראן והפרוזה הכתובה בלשון ערבית צחה. כל סטייה מהישן נחשבת לחתירה תחת המסורת הערבית דת האיסלאם. בכדי להמחיש את כוחה של מסורת זו באותם הימים, נביא אפיזודה בשמו של אנואר שאול, שכתב פרודיה על פסוק אחד מהקוראן (פסוק 9, פרשת הכוכב, מס' 53). הפרודיה הופיעה בעיתון הסטירי משנת 1925 "מטאטא הרחובות". בשל הפרודיה ארבו קנאים מוסלמים לעורך העיתון הנוצרי וירו בו במטרה לרצוח אותו, על שלא כיבד את לשון הקוראן. לעומת זאת, רגש הכבוד לשפת הקוראן ולעקרונות השירה הערבית לא היו עמוקים עד כדי כך בקרב הסופרים היהודים והנוצרים בארצות ערב, ולכן הם היו בראש המחדשים בשפה ובספרות הערבית החדשה והמטיפים לחדירת השפעת הספרות האירופית. מכאן חשיבותם של משוררינו ד"ר מוראד מיכאל, נ.א. צ'ציאת, יוסף סלטון, סאמי אברהם ושלום כתב, שהחדירו את השירה המודרנית לספרות הערבית העיראקית בהשפעת שירת ספרי הנביאים מחד, ובהשפעת השירה האנגלית והצרפתית הלירית מאידך.

דמות בולטת בין הסופרים והמשוררים היהודים בעיראק ובישראל, הכותבים בערבית, הוא אנואר שאול (נולד ב-1904). הוא אינו רק משורר מחונן בכישרון שירי בלתי רגיל, אלא גם אחד התלוצצים בתחום הסיפורת והעיתונות הספרותית והמדינית. אנואר שאול בלט בעיראק בגאווותו המוצהרת ביהדותו, גם כשהדבר היה כרוך בסכנות. אומץ לבו עונר את הערצתם של הערבים. הוא יצא בגאווה ובקומה זקופה נגד העריצות והשחיתות. מאמרי המערכת הנועזים שלו בשבועון "אל-חאצר" ובעיתונים אחרים נגד שרים ופקידים גבוהים בעיראק, נגד השלטונות, נגד העוני, האדישות, הבורות

ושאר פגיעיה של עיראק, מקנים לו מקום נכבד בתולדות החיים הספרותיים והתרבותיים בעיראק בכלל, ובתולדות יהודי עיראק בפרט. הוא גם התקיף בגלוי את הנאציזם והפאשיזם ותמך בדימוקרטיה המערבית. כל זה עורר בזמנו את זעמו של גרובה, השגריר הגרמני, שהתלונן במשרד הפנים העיראקי על הקו שנוקט השבועון אל-חאצד.

10 ספרים מפרי-עטו של אנואר שאול ראו אור בעיראק — ספרי שירה, סיפורים ודברי תרגום²⁷. קובץ שיריו של אנואר שאול המאסת אל-זמן (לחישות הזמן — בגדאד, 1956) ובו 52 שירים שכתב המשורר בין 1925—1955, מעיד על פעילותו הספרותית, התברתית, התרבותית והפוליטית הענפה של המשורר בין השנים 1925—1955 בעיראק. בקובץ זה לא נכללו השירים שהופיעו בשבועון היהודי המנורה (אל-מצבאח), וזאת בגלל צביונם הציוני.

החלק הראשון של הקובץ, המחולק לארבעה חלקים, הוא שירה לירית עדינה, המתארת חוויות שונות, כמו את סבלה של מוכרת קוצים, המסמל את סבלה של השכבה הענייה של עיראק, את האישה המחפשת בעל עשיר, את געגועיו לעיר מולדתו ואת אמונתו באל המשחקף בטבע סביבו, את תפילתו לחופש ולצדק. החלק השני הוא שירי אהבה רומנטית, הנוגעת לנפש הקורא. החלק השלישי הוא שירי קינה לגדולי המדינאים ואנשי העט בעיראק ובארצות ערב, כגון: שיר קינה למלך ג'אזי הראשון, לסעד וג'ולול המדינאי המצרי ולעבד אל-מחסן אל-סעדון ראש הממשלה העיראקי. השיר האחרון הוקרא במסגד אל-גילאני הגדול בבגדאד (עמ' 77). החלק האחרון של הקובץ כולל שירים, שחיבר אנואר שאול בתקופת מלחמת העולם השנייה נגד הנאציזם והיטלר, ובשבח לוחמי מאלטה. כן מצויים שירים לכבוד צ'רצ'יל, האומות המאוחדות, ושיר על ברלין העולה באש בסוף המלחמה. רבים משיריו אלה שודרו מתחנות השידור העיראקיות וארצות ערב ואף מהטלוויזיה העיראקית. כאמור, לא נכללו בקובץ זה שיריו שהופיעו בשבועון המנורה וזאת מכיוון שנבצר מהמחבר, כפי שמעיד על עצמו אנואר שאול, לחזור ולעיין בשבועון זה, שרוב גיליונותיו, שהיו שמורים בבתיים של משכילים יהודים, נשרפו בגלל צביונם הציוני המובהק. כך נעדר מקובץ זה הצביון היהודי ואין בו נושא המצביע על יהדותו של המחבר. דבר דומה קרה גם לשאר המשוררים היהודים, וזאת בגלל האווירה האנטי-יהודית והאנטי-ישראלית, ששררה בעיראק כבר בתחילת שנות ה-40.

מאיר בצרי²⁸ הוא איש-אשכולות. הוא סופר ומשורר, ביוגרף, מבקר ספרות, מתרגם ועיתונאי, ונוסף לכך גם הוא כלכלן. בשנות העשרים של חייו שימש כפקיד בכיר במשרד החוץ העיראקי, וממשרד זה עבר לשמש ראש לשכת המסחר בבגדאד. במשך שנים רבות ערך את ביטאון לשכת המסחר אל-תג'ארה העיראקית ואת החלק האנגלי של המדריך העיראקי הרשמי של שנת 1936. בתוקף תפקידו זה ייצג את עיראק בירידים ובוועידות בין-לאומיות רבות. עוד לפני 1948 הציע לו ראש ממשלת עיראק דאז, מחמד אל-צדק, את תיק שר הכלכלה, אולם בגלל יהדותו לא יצא המינוי לפועל.

מאיר בצרי רכש לו השכלה רחבה בשטח הספרות הצרפתית, האנגלית, העברית והערבית והתעניין במיוחד בגדולי הרומנטיקנים הצרפתים של המאה ה-19. השפעת הספרות הצרפתית בולטת ביצירותיו בשירה ובפרוזה. עוד בהיותו בן 16 החל בצרי לחרוז חרוזים בעברית ובצרפתית, ולאחר מכן עבר ליצירה בשפה הערבית.

שירתו הערבית כתובה בסגנון ערבי רהוט ושומרת על כללי המשקל והתריזה המסורתיים. זוהי שירה רומנטית מובהקת, החדורה אמונה בשליחות הנשגבת של השירה והספרות, שליחות של הבנה ואחוה בין העמים וקריאה לשלום בעולם. השכלתו הרחבה והמגוונת מטביעה את חותמה על שירתו, על תוכנה ונושאה. הוא חיבר בהצלחה לא רק סיפורים פיוטיים, אלא גם אפוסים ארוכים, ביניהם האפוס "סוף הגיבורים", ששאב את עלילתו מהמיתולוגיה הסקנדינווית מהתקופה שלפני עליית הנצרות. האפוס הזה ראה אור בירחון אל-כתאב אל-מצרי (יולי, 1946) שהופיע בקהיר בעריכתו של הסופר המצרי טה חסיין, שהעתיר שבחים על משוררנו.

בצרי גם חרוז אפוס היסטורי וישמו מואכב אל-עצור (תהלוכות התקופות, 1967) שיש בו יותר

מאלפיים בתים. באפוס זה הוא סוקר את התפתחות האנושות והמחשבה האנושית מאז בריאת העולם, דרך הופעת אברהם אבינו כאבי המונותאיזם, עלייתם של משה רבנו, שלמה המלך, חמוראבי, קונפוציוס, חכמי הודו ויוון, המהפכה הצרפתית ועד לעידן האטרונואוטים. חלקים רבים מאפוס זה הופיעו בכתבי-עת ספרותיים בלבנון ובעיראק.

נוסף לצביון הרומנטי של שירתו, יש בה צביון אפולוגיטי, הנובע מיהדותו של המשורר במדינה ערבית. בשירים רבים הוא מגן על עצמו מול המפקקים בנאמנותו למולדתו העיראקית, ומביע את צערם וכאבו על יחס עויזן זה. הרגשת המרירות והקיפוח בולטת בשיריו שכתב לאחר העלייה ההמונית של יהודי עיראק לישראל ב-1951. בשירים אחרים ישנה גאווה עצמית בהישגיו ובהתבוננותו למולדתו, ובהם הוא מתקיף את אויביו, הטופלים עליו האשמות שווא.

על אף התפקיד הרם כנשיא הקהילה היהודית והשירותים הרבים ששירת את עיראק בעבר, נאסר מאיר בצרי בשנת 1969 ללא הגשת כתב אישום נגדו וללא משפט. ב-1974 הוא הצליח לברוח מעיראק בעזבו אחריו את 400 היהודים שנשארו בה — שארית הפליטה של יהדות מפוארת זו. מאיר בצרי בחר לחיות בגולה אחרת ולא עלה לישראל. כיום הוא חי באנגליה ונחשב לאחת הדמויות הבולטות של הקהילה היהודית העיראקית, המונה יותר מ-5000 איש. מעל דפי העיתונות האנגלית הוא ממשיך לנהל את מאבקו נגד הממשלה העיראקית המתחסדת, המכריזה שהיא מוכנה לקבל בחזרה את כל יהודי עיראק שיצאו ממנה כאזרחים שווים (הגארדיאן הלונדוני, מיום 4.12.1975). הודעה זו באה כתגובה לכנס הארגון העולמי של יהודים יוצאי ארצות ערב, שבראשו עומד ח"כ לשעבר מרדכי בן-פורת, שנערך בפריז ביום 23.11.75 בהשתתפות 70 נציגים יהודים מ-14 ארצות. יחד עם נעים דנגור, יו"ר ארגון יוצאי עיראק באנגליה, מוקיע מאיר בצרי בעיתונות הבריטית את ההצהרות של השגרירות העיראקית ואת החלטת או"ם בגנות הציונות כתנועה גזענית (הטיימס הלונדוני מיום 29.11.1975). אף שם הוא ממשיך לכתוב שירה בשפה הערבית ומפרסם אותה גם בעיתונות הערבית בישראל.

המשורר הפורה ביותר מבין המשוררים היהודים, ששירתם נכתבה ערבית בעיראק, היה אברהם עובדיה²⁹ (נולד 1923), שהיה גם סופר פורה בתחום הפרוזה, הספרות והביקורת הספרותית. עובדיה פרסם 4 קובצי שירה בבגדאד ובקהיר בין השנים 1945—1950. שניים מהם זכו לשתי מהדורות. שירתו הגיעה לרמה נאותה של הרמוניה בין צורה ותוכן. היא הצטיינה בצביון ניאוקלסי, ריטורי ודקלומי. את שירתו הרומנטית מאפיינת ליריקה עדינה, והרעיונות מובעים בה באמצעות סיפור או דיאלוג. בשיריו שהוקדשו למלך פייצל השני ולירוש העצר עבד אל-אילאה ישנה נימה פטריטיית עיראקית, ונראה שגם הוא שאף להיות משורר חצר עיראקי. ייתכן שבגלל יהדותו התעלם חצר המלוכה העיראקי משירים אלה של עובדיה, ובמקום להקדיש את קובץ השירים האחרון שלו למלך פייצל השני, כפי שעשה לפני כן, הקדיש אותו לרקדנית. היה זה מעשה נועז, והוא עלול היה לעלות לו בחייו. ב-1951 עלה המשורר ארצה, והמשיך לפרסם את שיריו ב"אליום". בין שיריו בארץ היו שירי שבח להסתדרות ולתנועת הפועלים, שירי תהילה למדינת ישראל ושירים לכבוד האחוזה היהודית-ערבית. בשנת 1977 פרסם עובדיה שירים על האחוזה היהודית-ערבית בשם אחי, השמש עוד תורח (אחי, סתשרק אל-שמס).

שירתו של שלום כתב³⁰, כפי שהיא מתבטאת בספר שיריו הראשון פמליות המחסור (ביירות, 1949), כתובה בסגנון לירי ובמקצב פנימי הדומה לפעמויות לבו של נער מלא חדות חיים ונעורים. שירה זו משותררת אמנם ממשקל מסורתי ומחריזה, אך מפעם לפעם גולשת בטבעיות למשקלים ידועים. וכך נתן שלום כתב את החופש לחוויה הפיוטית לעצב לעצמה את הצורה המתאימה לה. שירה לירית זו מביעה צימאון לאהבה, ואולי אף פחד ממנה. בראותה את השמחה בכל תופעות הטבע, הוא מנסה להתעלות ברגשותיו כדי להגשים את שאיפותיו. אך הנך חש, כי שיכרוך זה ושמחה זו מהולים בעצב כלשהו, בגלל החשש מפני המאבק הנסחר והבלתי נמנע בגולה אכזרית ומתנכרת, שבה הוא צריך לפלס את דרכו בחיים. הקובץ מסתיים בתפילה עמוקה, המזכירה את סליחות

יוס־הכיפורים. תפילה זו הסגירה את יהדותו ומבקרים ספרותיים מוסלמים הצביעו עליה בביקורתם. בשנת 1950 עלה ארצה בראשית מבצע "עזרה ונחמיה", והחל בפעילות ספרותית מעל דפי העיתונות ההסתדרותית והיהודית הערבית שהופיעה בארץ, כגון: "חקיקת אל-אמר" ו"אל-יום" וכן ב"קול ישראל" בשפה הערבית. שלום כתב זכה אפוא, יחד עם מוראד מיכאל, זכי אהרן, שמעון בלס, סמי מיכאל, שמואל מורה ושלום דרויש, להיות ממייסדי הספרות הערבית החדשה בארץ³¹. ספרו של שלום כתב "לחשושי שחר" (ת"א, 1958) קיבץ שירים שהמשורר חיברם בשנים 1949—1958. בשירים שנכתבו בשנים 1949—1950 מוצאים אנו אותה ליריות המדברת, בדרך כלל, על האהבה, על שמחתה וייסוריה, אולם בשירים שנכתבו לאחר מכן אנו מוצאים שירים בעלי צביון אנושי-כללי ובחלקם אף בעלי צביון לאומי-יהודי. מקצבם של השירים גולש, לעתים קרובות יותר, למשקלים הערביים המסורתיים, אך אינו משועבד לחריזה. הסגנון נשאר מלודי, אישי, והוא ממחיש את חוויותיו הנפשיות של המשורר. רעיונותיו והגיגיו הרצינו עם הכמיהה לשלום, זעם על המלחמה, על ההרג והשכול שהיא מביאה עמה, והופיעו אצלו תמיכה בעלובי החיים ורצון כן בשוויון ובאחוזת-עמים בצד סלידה עמוקה מהמוות ומחורבן.

משורר אחר, שסגנון כתיבתו דומה לזה של עובדיה, הוא סלים שעשוע³², שעלה ארצה ב-1951. בשירתו בלטה גאווה לאומית יהודית. את מרבית יצירתו כתב במדינת-ישראל. הוא העלה על נס את הישגיה התרבותיים והצבאיים של מדינת-ישראל. שיריו של שעשוע קובצו בספרו בעולם האור (פי עאלם אל-נור, 1959), שמשמעותו יציאה מחושך הגלות לעולם הגאולה והאור של מדינת-ישראל. הספר הוקדש לנשיא יצחק בן-צבי ז"ל. בקובץ זה מובעות תקוותיהם ושאיפותיהם של עולי עיראק בתקופה המכרעת של חבלי הקליטה בישראל, דהיינו בין 1951—1959. הספר מביע את גאוות עולי עיראק, גאווה במדינת-ישראל, ואת השאיפה לשלום ולהבנה בין ישראל לערבים. בנוסף לנושאים אלו כלולים בשירתו של שעשוע שירת אהבה, שירי טבע, שירים ליריים ורומנטיים שהקצב, הסגנון, הרגש והרעיון באים בהם בהרמוניה. את רחשי לבו לישראל הביע בקובץ שירו שירים למולדתי (אגניאת לבלאדי, ירושלים, 1976). ספרו תור הזהב הוא קובץ דפים משיתוף פעולה בין יהודים וערבים בספרד המוסלמית (ת"א, 1979).

המשורר דוד צמח³³ היה המשורר היהודי היחיד, שגילה בשיריו געגועים לעיר מולדתו בגראד ולזיכרונות ילדותו שם. שירים אלה, וכן שירים בעלי כיוון סוציאליסטי, הופיעו בקובץ שיריו "עד בוא האביב" (ת"א, 1959). גם בקובץ זה לא הועלו חבלי הקליטה הקשים של עולים אלה, אך בשירי הגעגועים לעיראק יש רמז ברור לכך.

המשוררים היהודים, שעלו ארצה מעיראק בשנים 1950—1951, כתבו בארץ שירה בעלת נימה של גאווה לאומית ישראלית, גאווה בהישגי המדינה. שירתם, שבעיראק הצטיינה בטון מלנכולי, הפכה בארץ לשירה אופטימית, שרגשי השתייכות לעם ולמדינה פועמים בה. המשוררים היהודים שנשארו בעיראק, וביניהם אנאר שאול ומאיר בצרי, המשיכו לכתוב שירה פסימית מלנכולית, ספוגה תלוונת על התפוכות הזמן, על התפוזרות החברים מסביבם ועל החשדות שחושדים בהם. פעילותם של הסופרים והמשוררים היהודים שעלו מעיראק בשטח הספרות והעיתונות בשפה הערבית בארץ ובתחום התרגומים מעברית לערבית, עזרה בבניית הנדבך הראשון של הספרות הערבית הצעירה בישראל, זאת לאחר שבמלחמת השחרור ברחו מישראל המשכילים והסופרים הערבים הידועים.

5.2 השירה בערבית

העלייה ההמונית של יהודי עיראק לישראל הציבה את המשוררים עולי עיראק בפני בעיות מיוחדות. משוררים אלה, ששפת-אמם היא ערבית-יהודית, נפגשו לראשונה בארץ בשימוש החי והיום-יומי בערבית. היו מהם שהמשיכו ליצור ולפרסם אך ורק בשפת-האם, בערבית, כפי שראינו, והיו שפרסמו בעיראק שירים בערבית, אך פרסומיהם החשובים בארץ היו בעברית, כמו המשורר

שלמה זמיר. היו שפרסמו בערבית ובמהלך השנים גם בעברית, כמו ששון סומך, שלום כתב, אהרון זכאי ועוד. ההסתגלות לשימוש הספרותי בעברית היתה קשה במיוחד, שכן, בנוסף לקושי של מעבר משפה לשפה ביצירה הספרותית, היו קשיים בעצם הפגישה עם הלשון העברית בשימוש בספרות ובדיבור.

העלייה ההמונית מעיראק נתפזרה ביישובי עולים ובמעברות, ובהם המשיכו עולים רבים לדבר בשפת-האם שלהם. העדר כלי תקשורת ביישובים אלה, כמו רדיו וטלוויזיה, העדר חשמל, הריכוז של בני יוצאי עדות המזרח יחד, המאבק החמור על הקיום עצמו — כל אלה הכבידו על קליטת השפה העברית ועל השימוש החי בה. רבים דיברו בבית ובאירועים חברתיים ערבית, קראו ערבית ולעתים אף אנגלית או צרפתית. בעברית השתמשו רק כשהיה צורך בתקשורת עם יהודים ממוצא אירופי או עם ילידי הארץ במסגרות רשמיות ואחרות. בעוד שהדור הצעיר מעולי עיראק יכול היה לקלוט את העברית בבית-הספר, קשה היה המעבר לעברית לגבי הדור המבוגר יותר, ובייחוד קשה היה לעשותה לשפת הספרות היפה של אותו דור.

במשך השנים נקלטה והלכה הלשון העברית בקרב שדרה רחבה של בני עדות המזרח. נופים חדשים — נופי אנוש וטבע, תובעים את ביטוייהם בלשון העברית. קהל הקוראים הפוטנציאלי של הלשון העברית גדול יותר מזה של הערבית, ודבר זה מהווה את אחד הדחפים לשימוש בעברית. רבים מעולי עיראק, ובייחוד מקרב שכבת היוצרים, כבר למדו עברית במידה זו או אחרת, ובמהלך השנים הם שולטים בה שליטה מלאה. הסופר ניר שוחט, למשל, מפרסם שנים ספרות לאחר בואו, כבר בראשית שנות ה-50, דברי ספרות, הניכרים בעושר וברחיטות הלשון שלהם, בנוסף לערכם הספרותי. המשורר אהרן זכאי מפרסם קובץ שירים ב-1957 והסופר שמעון בלס מפרסם ב-1964, שנים לאחר עלייתו לארץ, רומן חשוב, המגלה שליטה מלאה בעברית. המשורר שלמה זמיר, שעלה לישראל ב-1950, זוכה בשנת 1961 בפרס שלונסקי על קובץ שיריו.

נושאי הכתיבה מוצאים, לעתים, ביטוי דומיננטי בניסיונות ובהווי החיים מארץ המוצא, כפי שקורה, למשל, בספר שיריו של שלום כתב "על גדות הנהר" (עקד, תל-אביב, 1974). לעתים נותן היוצר ביטוי למציאות החיים ולפולקלור של ארץ המוצא, אך הפגישה עם הארץ מקנה לו מטען חווייתי חי, המוצא ביטוי חזק ביצירות הנכתבות בארץ, כמו בשיריו של שלמה זמיר. לעתים אין היוצר נותן שום ביטוי לחיים בעיראק, אם משום שלחץ החוויות בישראל הוא מידי ואם משום שעלה לארץ בילדותו והמציאות הישראלית היא המעסיקה אותו, כמו, למשל, בספרי שיריהם של התאומים הרצל ובלפור חקק. מובן מאליו, כי גם המשוררים הנותנים ביטוי למציאות שבארץ המוצא או למציאות החדשה בארץ או לשתייהן, עוסקים בנושאים ליריים, שאין בהם נגיעה ישירה למציאות זו או אחרת ותכופות המשקע הדומיננטי בשיריהם הוא לירי אינדיבידואלי.

שיריהם של רוב המשוררים הכותבים עברית מבין עולי עיראק כותבים במשקל ובחרוז חופשיים. בעוד שהיצירות השונות בפרוזה נותנות ביטוי לאהבה הרבה לארץ, הן גם מעלות טענות קשות ומרות על אפליה וקיפוח. לעומת זאת לא נמצא בשירתם העברית של עולי עיראק טענות כאלה; רבים מהם רצופים אהבה גדולה לארץ.

מפליאה היא המהירות שבה עברו כמה מהמשוררים הללו לכתוב בשפה העברית. זכות הבכורה עמדה למשורר אהרן זכאי, שעוד בשנת 1957 פרסם את קובץ שיריו העבריים אל חופו של רעיון. הלאומנים הערבים לא נתנו ליהודים שהתגוררו בארצות ערב וביחוד בעיראק אפשרות להתבטא באופן חופשי. שיריו העבריים של אהרן זכאי מסמלים אפוא את נס חזרתם של בני דורנו היהודים, שנתחנכו בגולה, להתבטא בשפה עבר, למרות שהגולה, ובמיוחד הגולה הערבית-איסלאמית, אסרה עליהם בודו את לימוד השפה העברית. הרב יחזקאל מאיר חכם רחמים, שהיה מאתרוני הרבנים בעיראק שפרסמו ספרים בעברית, הורשה להוציא לאור את ספרו ליקוטי אמרי אל (בגדאד, 1939), שנכתב בשפה העברית, כי היו אלה ספרים תורניים, אולם על בני הדור הצעיר יותר נאסר מאז 1935, ללמוד את השפה העברית שהיתה שפת הכתיבה, הקריאה והעבודה של יהדות עיראק

המסורתית. לכן למדו בני דור זה עברית במחתרת הציונית. דור זה, כפי שהראה המשורר שלום כתב, הוא דור החלוצים, שלא הלך אחר עגל הזהב לגולה אחרת, כפי שעשו יהודים רבים במזרח ובעיקר במערב, שלא ראו עצמם ציונים, כפי שמתריע על כך המשורר בלב דואב בספר שיריו על גדות הנהר:

“איכה יכלתם להשקוט / את שנפשותיכם הטמירו / תמיד... / (שם, עמ' 137)

ובמקום אחר, בין היתר: הו, שטוב לו / בשמרו אמוניו לאם-לא-אם... / הו, יהודי שהמר! / הו, יהודי שלא חדל בכל מקום / מלהמר!... / (שם, עמ' 138)

חזרתם של משוררים כמו אהרן זכאי, שלמה זמיר, יואב חייק, התאומים בלפור והרצל חקק, האחים צבי ולב חקק, שלום כתב, אמיל מוראד, ציון מתתיהו, ששון סומך, דור רבי, תקוה שוקר, יעקב שטיינברג ומשוררים אחרים, וחזרתם של הסופרים שמעון בלס, סמי מיכאל, ניר שוחט ואחרים לשפתם הלאומית, ליצירה בשפה העברית, מפריכה את טענות הערבים, שלייהודים בישראל אין שפת דיבור ויצירה אחידה ושאינן ביניהם אחדות פנימית. חזרת הסופרים היהודים ליצור בשפה העברית מדגישה את העובדה, שיהודים אלה לא איבדו את זהותם הלאומית, ושמדינת-ישראל הצילה את הנוער הזה מניסיונות הטמיעה ומאיבוד זהותם הלאומית. הרגש הלאומי, אהבת המולדת, והשמחה שחש בה הנוער הזה לרגל חזרתו למולדת האבות, לחידוש עצמאות מדינתם הלאומית, כולטים אף בשירת האהבה הרומנטית, הלירית והסימבולית. כדבריו של אהרן זכאי³⁴:

אל תראי במוחי! / את מוחי / את טוית יריעת חפתי / והצבת אפיריון מעליו /

אנו חשים שהוא לא פונה אל אהובתו, אלא למולדתו.

בשירת הטבע, המתארת את נופיה של ישראל, ניפרת היטב אהבת הארץ. אין בשירה זו שנאה לערבים, בניגוד לשירה הערבית בארצות ערב, הרוויה שנאה ליהודים ולישראל. שירתם העברית של עולי עיראק רוחשת רגש הומניסטי, אנטי מיליטריסטי, כמו שירתו של שלמה זמיר בקובץ — הקול מבעד לענף. בתחילת השיר “נכיי-המלחמה” הוא אומר:

“לכל שניים מאתנו שלוש עיניים / לכל חמישה — שמונה ידיים...”

ומסיים: “לכל שניים מאיתנו שלוש נעליים / לכל חמישה — שמונה כפפות”, (עמ' 14) בהבליטו בצורה מאופקת מאוד את זוועות המלחמה הממושכת שנכפתה עלינו, ואשר בניגוד לערבים, לא ששנו אליה.

המשורר שלמה זמיר³⁵ (נולד בבגדאד, 1929) עלה לארץ ב-1950. בעיראק קיבל חינוך במוסדות כלליים ויהודיים, אך בישראל היה עליו לעבור תהליך של לימודים באולפן. בעיראק פרסם שירים בשפה הערבית, ובישראל הוא עובר לכתוב בעברית. ספרו הקול מבעד לענף (ספריית פועלים, 1960) מגלה שליטה רהוטה בעברית ומזכה אותו בפרס שלונסקי לשנת 1960, יחד עם המשוררים אמיר גלבוע ואבא קובנר. זהו הספר היחיד שפרסם זמיר עד כה, אבל ברשותו שירים נוספים.

בשיריו של זמיר לא נמצא משקע של לשון המקורות ולא שימוש בסגנון תת-תקני. שירתו היא שירה ישראלית לפי הקריטריון הטריטוריאלי, הרואה את הישראליות כשייכת למקום, לאוכלוסיית המקום, לשפה ולתרבות של אותו מקום. מבחינת נושאים וציוריה ניכר בשירה זו משקע פולקלוריסטי מחיי יהודי עיראק. שיריו של זמיר קצרים, אינם בעלי מבנה בתים קבוע, אין בהם משקל וחרוז, וטוריהם שוני אורך. השיר היחיד של זמיר מתפתח כחטיבה תימטית אחת, המאורגנת סביב עניין אחד. התחום התימטי של כל שיר ניתן להגדרה באמצעות היגד מפתח אחד, שהוא הגרעין, וסביבו רקום כל השיר כולו. בתיאור כוללני נראה, כי שיריו של זמיר מתארגנים סביב אחת מחמש הקטיגוריות התימטיות: שירים שבהם ציר ויזואלי מסוים, שסביבו ניתן קטלוג של מראות; שירים המתארים דמות של יחיד או של קיבוץ שלם; שירים שציריהם “עלילה” כלשהי; שירים החותרים לתאר רגש דומיננטי אחד שהוא צירם; שירים שצירם הוא רעיון הגותי-כללי.

שירתו של זמיר נעדרת ציוריות דקורטיבית לשמה. חלק מן השירים מלווה בשמות, הממלאים תפקיד מגדיר ומכוון מובהק. חבר השופטים, שהעניק את פרס שלונסקי לזמיר (לאה גולדברג, דוד

כנעני וישראל רוזנצווייג) ציין, ששירי זמיר נקראים לפעמים "כסיפורים, לפעמים כחידות"; "לשונו ציורית, יש בה הומור ועדינות־נפש", ולו "כוח דמיון, הסתכלות חדת־עין ורעננות". בשירים רבים של זמיר נמצאים אלמנטים של תרבות יהודי המזרח. לעתים מתקבלת סינתזה של אלמנטים מערביים ומזרחיים. בדרך הכתיבה ניכרת השפעה אירופית, אך באינטנסיביות של התמונות ובצבעיהן החזקים ניכרת מורשת מזרחית.

ספרו של זמיר משרה הרגשת אהדה לנוף הארץ ולמציאות הישראלית והזדהות עמהם, ובו בזמן נמצא בו ציורים ודמויות, המאפיינים את יהודי עיראק במיוחד. בצד אלה נמצאים שירים שעניינם — גורלו של כלל העם היהודי לדורותיו. כך, למשל, שירו "במושב"³⁶ מתאר נוף אידילי־כפרי ישראלי; "בלדת התלויים בכגדאד", מתארת את עולי הגרדום מקרב יהודי עיראק, שהוצאו למוות בעינויים; וב"שירים ישנים"³⁷ מועלה סבלו של היהודי באשר הוא, ובייחוד בתקופת השואה, כשהוא מוקף רוחות נכריות, תועה ברמות מושלגות וחש שכל עווננו הוא פשע הוייתו בעולם. בעד עולי הגרדום הוא מבקש³⁸:

אלהים! האט צעדי התלויים המתנודדים / בלכתם ברות, פן ילאו. / גשם רב שלח על ידיהם הפתוחות, / שתצמחנה שבל־חטה ירקות, / ומטפחות חאקי תן לנו / לטלא קרעי עורם. / את תדהמתו של היהודי המגלה שכל פשעו הוא קיומו בעולם מתאר זמיר כך³⁹:
וכשהגענו לחוף, / צעקו המלחים אלינו בתמה: / "מה לדיכסם?" / הפכנו פסות ידנו, והנה הן סמוקות, / מגואלות בפשע הוייתנו בעולם. /

מצויים אצל זמיר שירים, שניכרים בהם סימנים סוריאליסטיים. אלה ניכרים בטכניקת הדימויים, בעצם ההנחות והקומבינציות של המצב הפיזי היסודי ובדרך התפתחותו של השיר, שהיא כשרטוט צבעוני־חלומי. כך, למשל, מאורגן השיר "כשסרקה אדמונית שערה במסרק". התופעות המתוארות בו אינן בהתאם למחשבה ההגיונית, והדמיוני, המופלא, הבלתי טבעי, המזורז הם השולטים בו. חסרים בשיר הסדר המקובל של הדברים, הדרך המוסכמת של ההתרחשות, המסגרת הרצינאלית של החוויה. צירוף האלמנטים השונים בשיר, דרכי תיאורם ותיאור המעשים, יוצרים תמונות מפתיעות, הזייתיות, מעין אלה שבחלומות מטושטשים. צירופי המעשים, הצבעים והאובייקטים דורשים שפע דמיון. הם יוצרים מציאות, שבה מומר הריאלי, הפשוט והשכלי, במעין הלוצינציה, וההזייתית, התת־הכרתי, החלומי, גוברים על המפוכח, ההכרתי והמציאות⁴⁰.

כשסרקה אדמונית שערה במסרק, / נפלו צמותיה על בתי־השכונה ונאחזו בדלקה. / האשה העצובה ביותר בעיר הבהלה / לכבות הדלקה בדמעותיה, / אך העורבים שחקו לאיד / וזרקו בה גוזליהם להבעירה שבעתיים. / ושם, על ענפי העצים, טיפסו הנשים והילדים / בבגדי חג, / שרים מספרונים עגולים / וזרקו המון תפוזים כחולים לעורבים הורודים. /

השיר מתאר רשעות וזדון של הברואים, ובייחוד של האדם. האישה נמצאת במצב של אסון, העלול לפגוע במקור גאוותה הנשית (שערה) ולהביא עליה מוות. דרושה פעולת הצלה מיידית, אך זו לא נעשית, וכנגד זה יש שמחה לאידה וליבוי הבעירה. התגובות חושפות משטמה אכזרית, אהבת ההתרגשות על חשבון הזולת, הנאה סדיסטית מסבלו. היצרים השליליים מעוצמים עד לממד של טירוף, החושף עולם מעוות, דמיוני, הלהוט אחרי מעשים מזוירים. ההיסחפות באינטנסיביות שליליים מתגלה כאן בניוולה: יצר הנקם והשמחה לאיד חזק יותר מיצר האהבה לצאצאים (העורבים מלבים את הבעירה בזריקת גוזליהם לאש). הדיספרפורציות משיבות את התמונות לעולם דמויקופי (טיפוס על עצים) ולחוסר ערכים, והצופים מתהדרים בקלון האישה, ואפיים הפגום מתגלה מתגובותיהם הגרוטסקיות למצבה.

יואב חייק — (נולד בכגדאד, 1935), עלה מעיראק לישראל בשנת 1951. ספרו הראשון, שלא בדרך המלך (אורינט, ת"א, ללא תאריך) יצא בפסבדונים "יואב לימור". אחר כך יצא שני קובצי שיריו — שירים על כפות המנעול ("עקד", ת"א, 1970), וקולות (לוי־אפשטיין, ר"ג, 1973). אם בקובץ הראשון שלו ניתן למצוא מוטיבים פולקלוריסטיים שיש להם שורש בארץ מוצאו של

המשורר, הרי בשני קבציו המאוחרים אין עקבות ברורים לכך, וייתכן שגרמה לכך ההתרחקות הגדלה ומתמשכת מארץ המוצא.

שירים על כפות המנעול — מחולק לשש חטיבות שיריות ליריות. כל חטיבה מורכבת מכמה שירים. בין השירים לבין עצמם ניתן למצוא רציפות עניינית. בשירים אלה בולט במיוחד רובד הלשון המקראי, המבוסס על תשתית של תבניות לשון עתיקות, ובמיוחד מהדהדים כאן פסוקי שיר השירים, שכן חלק ניכר משירי הקובץ מתרכזים בעולם האהבה של הדובר השירי. בולטים כאן גם שירי חרדה ובדידות. לעתים מתעצמת חרדת הדובר השירי עד כדי כך, שמה שהוא מתיירא מפניו נתפס על-ידו כממשי: "ביתי היה במקום הזה ואשוב / ואיננו אני / מקיש בכל הדלתות, ושואל רק את הצבעים / הם זוכרים שנשרו ממנו... / וידי צורחות מעל לגגות / בתי בתי / למה עזבתני / אני שצח אני שאדום אני הרבבה / ואינני" (ע' 82), יש כאן הדל "דודי דודי צח ואדום דגול מרבבה" (שיה"ש — ה' 10) ול-"אלי אלי למה עזבתני" (תהלים כ"ב 2). חרדה זו מלווה תכופות בתחושת המרחק הקיים בין בני-אדם: "שלג אני / אומר בראותי עיניים / בעיר." (עמ' 9). המפלט מהשלג המכתר את הדובר הם האהבה והשיר: "מה נורא / מה נורא שלג / להיות / אם תבוא השלם-נא את שירי / בגופך. היי לי / בראשית / ובראי כאן עיר / המעבר לחדר צוחת תינוק / ושיר..." (עמ' 77). מן האהבה אין הוא יכול להימלט: "כבלתיך / באזקים שבעה / ולעת כבד המפתחות / תבניתך מוצא / אני על חריצי כפי / כלאתיך על שבעה / ושבעים שערים / ודרך החלונות / אך מכל החרכים / את בי מציצה / וקברתיך / והנה את נושמת / הנה דרך / גופי" (עמ' 38). הדובר מתאר את תחושת הניכר בעיר כך: "איש בעיר תוחבת / לכוש מים מטיל בין אבני הצחוק" (עמ' 51). הוא יודע כי אשר היה הוא שיהיה: "אל תוכי הלילה אט / זוחל לאט כמו ציד / עיף. הלילה של לפני רבוא / שנים..." (עמ' 53).

בקובץ נמצאים מוטיבים חוזרים, דוגמת השלג המאכלס את חושי האנשים וחוצץ ביניהם: האהבה כחוף הנמלט מן החותר אליו! העיר כריכוז של בדידות אלימה. "אביזרים" שונים חוזרים בשירים והופכים לסמלים, דוגמת "ציפורים", "דלת" ו"עיניים".

הקובץ השלישי של חייק מחולק אף הוא, כקודמו, לשש חטיבות שיריות. אחד המוטיבים הבולטים בקובץ הוא האל. תחושת עצמת האל תלויה במידת פתיחות האדם לה. יש והדובר השירי מתאר קשר אינטימי ישיר בינו לבין אלוהיו: "איש אינו אומר לי / את שאומר / לי אלוהים בלילה" (עמ' 14). קשר זה הוא לעתים תוצאה של מגע עם העתיק והמקודש, הנושא בו את חותם מציאות האל. כך, למשל, "אלוהים מתפשט מרכאותיו" (עמ' 32) עבור הדובר השירי כשהוא משוטט בירושלים. האל הוא גם צורך אנושי לאדם המבקש למצוא באמונה גורם מסייע כשהחלומות מתנדפים: "כל חיינו בקשנו חלום אחד קטן / כמו פסים לכותונת כמו ערות בערפל / ואלהים בא כמו שם מישימש אחר" (עמ' 22). גם כאן לובשת לעתים החרדה של הדובר השירי ממדים מעוצמים, כאילו היא ממש: "פתאום אתה שב אל הבית / אתה רואה את הבית / ובו אין איש / ובך מחריש / דומה אשר הפרח שבתמונה על הקיר קמל / אתה תולה את הבגדים בארון / את הצעקה בגרון / לא. לא. אינני" (עמ' 21).

אם יש בשני הקבצים האחרונים של חייק משקעים מחייו בעיראק, הרי זוהי השפעה סמויה. יואב חייק כותב שירה במשקל חופשי, בלשון עשירה באימאג'ים, רצופה סמלים ומוטיבים מן המורשת המשותפת לכל העם היהודי. לשונו עשירה ומאופיינת בצירורים יהודיים רבים. שירים שונים כתובים כקטלוג ציורים ושברי ציורים, ורק מציאת חוט השני ביניהם מעמידה אותם במחיצה שירית אחת. האחים צבי (נולד בבגדאד, 1942) ולב (בגדאד, 1944) חקק פרסמו בגיל הנעורים קובץ שירים בשם "עוקד בעוד אביב" (ת"א, ניב — 1962). חלקו הראשון של הקובץ (עמ' 5—47) הוא פרי-עטו של צבי וחלקו השני פרי-עטו של לב (עמ' 48—82). הקובץ עורר הדים רבים בעת הופעתו, כייגיל המחברים והופעתם יחד משמשים נושא להתעניינות. אלה הם שירים ליריים, הכתובים במשקל חופשי, ועיניים נושאים כמו אהבה, פרידה והתנפצות חלומות הילדות. האווירה

היא רומנטית. בשירו "אמא" כותב צבי חקק: "לא ידעת מעולם / את שידעתי בעולם — ילדים בעולם / נכבלו להגות / וילכו שכות / ובחלומם גססו / בחלומם רמסו / באשר רסיו / על ראשם ניפצו / אם, קחי זה הנרקיס / עד שאמצא נורק וכנפיך / בארץ נוד" (עמ' 18). ב"צייד הפרפרים" מתואר רצונו של הדור הצעיר לפרוץ את גבולות הישגיו של הדור הקודם, ואולי יש בשיר גם הד לחסכוליו של דור האבות בארץ העלייה ורצונו של דור הבנים להתגשמות: "אמי, אמי, / אני רוצה כל כך / פרפרים לצוד. / יודע כבר איך / לצוד לי פרפרים. / לא אני אלך / במעגלים וסבך, / אני אשליך / את כל גופי, ישר / אל חוך-חוכו של הפרפר. / אולי אני הסוד... / היום ראיתי / את אבא השב / עם כאב, עם רשת / ורסן של צב, / ובידו — רסק של כנף / וגוף פרפר שפף / על ידו, ממש על ידו / לכל הרוחות, / והוא סבב, סבב, / ושב — עם דבשת, / ועם עינים דלוחות, / ועת, או אולי דמעות / ורק לצו כבר שב. / אני יודע שכל פרפר / עונג הוא, אך אכזר / (אני אומר, כי צד הכול, / חוץ מהפרפר)."

לב חקק פרסם כשנה לאחר מכן חוברת שירים בשם "אלי, אתה טוב" ("סנונית", רמת-גן, 1963), ובה שירים נוספים משנות הנעורים. אלא שעיקרו של קובץ זה הוא באמונה הנובעת ממעמקים. לאחר שנים ספורות של שתיקה החל בפרסומי שירה בכמויות נכבדות, במדורי ספרות ובכתבי-עת שונים, וכן פרסם דברי ביקורת ספרותית ופובליציסטיקה. ספרו **פרקים בהבעה** (מפעל השכפול, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"א) זכה לתמיכה מקיף הנשיא שזר. בשנים האחרונות הפסיק לפרסם דברי שירה ופרסם מחקרים בתחום הספרות העברית המודרנית. שיריו שטרם נתקבצו הם שירים ליריים. כזה הוא למשל, שירו "דודי לי" ("הארץ" — 8.5.1970). "דודי לי, ואני לו — / בן-אחות. / בבוקר היה ממשש זכוכית-לבו — / באצבעות מכות / בצהריים הפריח דגיו מן התכות / ובערב / על ציוריו עגב / אכל עצמות."

דיוקן הדובר השירי הוא כדיוקן הדוד, והוא חוזה את עתידו כך: "בשנים תבאנה / יקראוני מנודי לגלים / מבכיותי אל צדפים של ים". דמות אחרת מתוארת בשיר אחר משל לב חקק ("הארץ" — 21.6.1971): "ערער ברוח המעגימה (שורות של שיר יפעפע / מול בתים סקולי-אפר. / ימים רבים ינוע / רבון על עצמו במילים. / על דבשת-שתיקה ינוע / כבד-נשימה ימיו נכבים. / ירא את חרדוהו עבד / לסימניו / איך ינגס את פרושות-שמש. / מה עצבותי מעצבות / שהנחרך בו הוא כל כך דממה." בשנת 1977 פרסם לב חקק רומן שעורר סערה בקרב המבקרים והוא **האסופים** (תל-אביב, תמוז, 1977). המתאר את ילדותו ואת סבלו במעברה ואת חייו בגולת ארצות-הברית. זהו הרומן הראשון, הדין בסבלם של ילדי עולי עיראק במעברות וביחסם המזלזל והאכזרי של המורים מבני "היישוב הותיק" לילדים הרכים. הפצע העמוק שהשאיר אחריו יחס זה בנפשם הרכה של ילדים אלה דחף אחדים מהם לפשע. ב-1979 פרסם את מחקרו עם ארבעה משוררים, אברהם בן-יצחק, אמיר גלבוע, נתן זך, שלמה זמיר (תל-אביב, עקד, 1979).

לאחר ספר שיריו **"עצב של עזוב"** (אל"ף, ת"א, 1967) אסף יעקב שיעה את שיריו מן השנים 1964—1967 בקובץ השירים **"אדם הולך בלילה לקראת חייו הוא מרימם מעפר"** (אל"ף, ת"א — 1970). זהו קובץ שירים ליריים מרשימים. נמצאים כאן, בצד עולמו האישי של הדובר, גם שירי הגות, שירים שיש בהם הדים אקטואליים של מלחמות ושירים בעלי טון סוציאלי כואב. השירים הבאים לאחר שיר הפתיחה של הקובץ מחולקים לשישה מדורים, והחלוקה משקפת את הקשר התימטי בין השירים בכל חטיבה וחטיבה. החטיבה האחרונה של הספר, "עולם שלי, עולם ילד" מוגדרת בספר כחלקו השני של הקובץ, וייתכן שזה עקב שונותה מן החטיבות הקודמות בכך, שכאן מתעצב עולמו של הדובר השירי בצורה יותר אינדיבידואליסטית ופחות מכלילה מאשר בחטיבות הקודמות, המתארות דמויות אחרות, ואשר יש בהן דברי הגות ומבט על חיי האדם בכללם ובתקופת מלחמות בפרט. חטיבת השירים האחרונה, "עולם שלי, עולם ילד", אינה דווקא המובחרת ביותר בקובץ מבחינת ערכם הספרותי, אך ניתן בה ביטוי נוקב למציאות סוציאלי-היסטורית מכאיבה, אף כי אינה מוגדרת מפורשות כמציאות עדתית. הדובר השירי פונה אל אישה כך: "בואי וראי עולם

שלי, עולם ילד: / היינו עניים. / אבא היה מתפלל לחיי — / לא גדלתי כמוך. אני ילד / משנת 46, ובזמני לא היו / מלאכים וחלומות / היתה אז אש / והיה רעב / ושדי־אמהות יבשו / מי שמת — כבר שכת...” (עמ' 33). לבוש טלאים גם ודוקר בגוף הערום מתחתיו, סודר שהיה הולך וקטן על גוף הדובר משנה לשנה ומביא לסבל מקור, מייצגים כמה מביטויי העוני. עוני זה הוא נחלתו של הדובר השירי הצעיר בישראל: “בלילות שבת היינו הולכים / למועדון־הנוער / היינו מדליקים נרות. / חיים המדריך היה מספר / על אלהים, איך שהוא אוהב / הכי הרבה / נשמות עלובות” — / היינו ילדים עניים. / יותר מבספורי האגדות” (עמ' 36). הטון הסיפורי המתחטא מוסר את הדברים בלי קובלנה ובלי זעקה, והם מדברים בעד עצמם. אם יש כאן הדים לטרגדיה של הדור הצעיר מבני עדות המזרח, שקיבל את חינוכו בארץ, ואפילו העוני שבסיפורי האגדה לא השתווה לעוניו, הרי טרגדיה זו אינה רק הרגשת מצוקה חולפת, אלא מלווה את הדור בהתגררו: (עמ' 37) “ילדים נולדים היום / קצת אחרת: / יש להם שמים כחולים / ואמהות שמספרות ספורים / לפני הרדמם. / ובחלומם — / אופניים / ובוכה שפותחת וסוגרת / עיניים / ותבה מזמרת”. (אולי זהו רמז ל”ספר התבה המזמרת” של נתן אלתרמן שיצא ב־1958). בפשטות נוראה ונוקבת מסביר הדובר שעולם הילדות אינו נשכח בנקל, והוא הולך ומתמשך אל עולם הבגרות, והעבר אינו נמחק: “עולם שלי, עולם ילד: / אני זוכר הכל. / כמו אתמול, עוברים לילות / מול עיני — / עכשיו אני גדול. / ואני יודע פשר הבכי ההוא. / מי שחי — לא שוכח.” (עמ' 38).

ספר שיריו של דוד רבי “באור הראשון” (רנסנס, חיפה, 1968) מכיל שירים וציורים, הנוטים תכופות להכללות הגותיות. ענייניהם של השירים שבקובץ ילרי זה מגוונים: הויתו הבודדת והנבוכה של הדובר השירי, העייפות הנובעת מהעמדת הפנים, הניוון המתגלה בכתי־הקפה, משוררים ואופיים, מהות הילדות ועוד. ציורים רבים יסודם בנופים זרים לנופי הארץ (המשורר חי בארה”ב), ויש שהתמונות סוריאליסטיות. לעתים מביעה סדרת שאלות את התהייה והפליאה בפני חידת העולם. צירופי־הלשון של רבי מעמידים בכפיפה אחת אלמנטים רחוקים. הוא נמנע משימוש בצירופי לשון כבולים, וצירופיו מחייבים תכופות מאמץ אינטלקטואלי ורגשי אינטנסיבי. דוגמה לדרכי מבעו ישמש שירו “פטה־מורגנה”: “את המזחלות הבוהקות ארוכות הגרם, / גררו האיילות הצחורות סבוכות הקרניים... / כך גמאו בנות־צביים את המרחקים הלבנים, / עם מקהלות כלבי הצייד, הנובחות ברקע השביר. / כך קרבו בצהילה לקצה התבל הזפה. / אך שוב רחק חוד הטוהר הצפוני. / פתחו מחדש במרוץ האכזיב”. (עמ' 14).

אמיל מוראד — (נולד בבגדאד, 1931), שסיים את הקולג' האמריקאי בבגדאד ועלה לישראל ב־1950 פרסם שירה ופרחה בערבית, בעברית ובאנגלית. ספר שיריו הראשון “מבקשי האורה” (שירים נבחרים, נוסח עברי יעקב ירדני, עקד, תל־אביב, 1963) אינו עוסק בעיראק במיוחד. אלה הם שירי טבע, אהבה, זכרונות ומגע עם הארץ. ספרו השני הוא קובץ שירים ושמו — *Rose — Petals Down The Stream* — (הוצאת דורנס ושוח' — ארה”ב, 1963).

ב־1970 יצא קובץ שיריו “אדם וצלו” (אל”ף, תל־אביב). שירים אלה מתרכזים במיוחד בטבע ובאהבה. האקטואליה הישראלית מתבטאת בייחוד בשירים על קרבנות קרב. הטון של השירים הוא רומנטי נרגש. לעתים נוטה מוראד לחרוזה, בשירים שאינם בעלי סכמה משקלית שיטתית וקבועה.

התאומים הרצל ובלפור חקק (נולדו בבגדאד, 1948) הגיעו לישראל ב־1950. הם פרסמו פובליציסטיקה ושירה בכמות שונות, בכללן בירחון “במערכה”, “בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח”⁴¹. הרצל ובלפור חקק הוציאו יחד שני קובצי שירה, הראשון “במזל תאומים” (דון, 1970) והשני — “ספר אורות האהבה” (שלהבת, ירושלים 1972), כשבכל קובץ נתייחד חלק לשיריו של הרצל וחלק לאלה של בלפור. בשיריהם של התאומים רבות הרמיזות למקרא ולתפלות. בקובץ “במזל תאומים” שולטים שירי אהבה ליריים־רומנטיים הכתובים במשקל חופשי. אין כאן הווי ספציפי של יהודי עיראק. כמה משיריו של בלפור נוטים לפתח גרעין אפי־סיפורי. כזה, למשל, הוא שירו “עבותות לב”, הפותח בבית הבא: “שביתי בחרבי ובקשתי בת מלך אצילה, / שערה שחור,

עיניה כחולות. / דהרתי בסוס פרא למצודת לבה / שעטתי אל חומות, קעקעתי החלות / רדפתי ותפסתי ולא הנחתי לה. / בחזק יד הזרוע לפתי את גופה, / תמהה ונאלמה, דבר לא שאלה. / שרתיה לרתמה ברתוקות הלב / הצלפתי במגלב וטסנו כסיפה" (עמ' 16).

בשירו "רק בעניי ידעתי אותך" מצהיר הרצל חקק על דבקותו השלמה באהבה: "חבלת את נשמתי. הפול לך / עבוט. עיני שאמרת. / אוסף אני את הימים / זרעתי בדמעה. וקצרים / רק לך. ואין לי לקט, או עוללה. / או פאת לחם אשר אשלח / על המים. ואת רק לי. / כבשה יחידה ואין משלה..." (עמ' 21). עקבות המקרא ניכרים כאן בצירופים רבים. כמו "הזורעים בדמעה ברנה יקצורו" (תהלים קכו, 5); דיני לקט ופאה (ויקרא, יט, 9), והקשדים מקראיים של עוללות (כמו ישעיהו יז, 6 שם כד, 13); משלוח הלחם על פני המים (קהלת יא, 6), כבשת הרש (שמואל ב', 4-1), ועוד.

אף ב"ספר אורות האהבה" דומינטית האהבה, המופיעה תכופות בעושר ארוטי. בקובץ ארבעה שערים, שנים לכל אח. נמצא כאן שירים בעלי חרוזים, אך ללא סכמה משקלית קבועה ושיטתית. יש שהדוברים השיריים פונים אל האהובה בלשון נוכחת, ויש שמדברים עליה בלשון נסתרת, היוצרת לעתים ריחוק רב יותר. גם קובץ זה כתוב בסגנון לירי, שניכרת בו השראת הסגנון המקראי, אך בלויית גוון אישי רגשי עדין ודמיון רב.

שלום כתב (נולד בבגדאד, 1931) הוא היחידי מבין המשוררים האלה שפרסם קובצי שירה בערבית ואחר-כך עבר לשירה העברית (ראה לעיל, עמ' 96). פרסומו העבריים החלו ב-1956, ומאז פרסם בנוסף לספרי שירה גם חוברות פדגוגיות ואנתולוגיות, השתתף בעריכת מוספי ספרות ופרסם גם בצרפתית. ספר שיריו הראשון בעברית הוא לא רש מאוד (עקד, 1972), ואחריו בא על גדות הנהר (עקד, 1973).

הרגש הלאומי במשמעותו החיובית קיבל ביטוי מלא בשיריו העבריים של שלום כתב, שאחדים מהם קובצו בספר שיריו העברי הראשון לא רש מאוד (תל-אביב, 1972). השירים ביטאו, בין השאר, את הכמיהה המשיחית היהודית לארץ ואת אמונתו בנצח-ישראל שקם לתחיית נצח (שם, עמ' 11): "והמנורה שהייתה / כבויה פעם לא / יכבנה עוד איש / והבית שכרע תחתיו / עוד יעמוד / והזמן יעמוד דום / כפי שלא עמדו עוד השמש / בגבעון והירח בעמק איילון / ולא יוסיף עוד / לכבותה איש".

אולם בעוד שבספר שיריו לא רש מאוד, בוקע קולו של המשורר כיחיד, המביע בדרך זו את רגשותיהם של בני עמו ויחסו הרגשי לכך — בארץ ובגולה, הוא שר בספר השירים והפואמות על גדות הנהר (תל-אביב, תשל"ד), בקולה של ההיסטוריה של עמו רוויית-הדם במזרח ובמערב ושל יהדות בבל בפרט מאז חורבן בית ראשון ועד ימינו. זהו אפוס לאומי על תולדותיה של קהילה מפוארת ועל עלייתה ונפילתה בגולה אכזרית ועוינת. בשיר הבא קורא המשורר כלשון עמו, אל מול גורל תמוה ועולם עויני⁴²: "לו גם תמוטת-גורלי / חיתתה עליי תטיל / עדי דומה / אתקוממה — / נגד / ואי-שם נשמה / גוועת בחלד" /

בעל גדות הנהר (שם) חש הקורא בעליל באווירה המיוחדת של בגדאד — עיר ואם בישראל. המקורות המיוחדים ליהדות עיראק ומטבעות לשונם פזורים פה ושם. הערותיו ההיסטוריות תורמות לקורא העברי ומסייעות לו לטעות את טעמה של שירה זו. תמונות מוצעות, המזכירות לא אחת את מוראות השואה, עוצרות את הנשימה. הנה מתבלטת לעיני הקורא תמונתו של אחד הרוצחים הנתעבים בפרעות חג השבועות של 1941 בבגדאד, שהסתובב לו משועשע ברחובותיה כשבידו רגל כרותה של תינוק יהודי (עמ' 82): "ולא יבשה הוי / זו — היד / שהחזיקה — / כמפלדת / רגל של — / עולל — / מכחלת... — ובפעמונוניה — / הזהביים / צלצל בלכתו — / לו... / וטיפ — / טיפות — / דמה / תיטפנה / מתאנקות — / באלם-קול..."

בתי-הכנסת מחוללים ונכוזים, פרות וחמורים נקשרים ברצועות-תפלין, היהודים מצטופפים בגנות, מהם היורדים למחותרת ומהם המגלים מיד התנגדות ככל שידם מגעת: "אם לסוף נגזר עלינו

/ עם פלשתים — / תמות נפשנו! — מקברות חכמי בבל עולה לחש כלפי שמים: "וירחף רחוף צקון-לחש / בין קברות חכמי-בבל. / ... קול שברו של עם חלכה / שבחרת, / וקדשת / לא עולה — / זועק — / אליך?!...!" הטון הגבוה, הסגנון הרגשי, מחויבים כאן מעצם הסיטואציות, והאבזורים המתוארים נבחרים בוהירות מיוחדת מתוך מגמה ייצוגית ברורה.

ביטוי שירי דרמטי נותן כתב להוצאתם להורג בתלייה בעיראק ב-1952 של עורך-הדין יוסף בצרי ושולם סאלח, שהיו פעילים במחתרת הציונית. באמצעי המחשה דרמטיים מתאר כתב את דמות הנתלים, את עינוייהם, הובלתם לעמוד התלייה, רגעי תלייתם. קורא השירה העברית, הרגיל בתיאורים של דמויות הירוואיות-היסטוריות על רקע החיים באירופה, מוצא כאן ביטוי פיוטי ראשוני לדמויות כאלה בקרב העדה העיראקית. הלהט המוכיח מוכיר לעתים באווירתו את שירתו של אורי צבי גרינברג. ביטוי פיוטי מועזע ניתן גם להוצאת תשעת הרוגי-המלכות בעיראק ב-1969.

שיבת-ציון מתוארת כאן כשיבה של אנשים מנוסים, פקוחי-עיניים. הלקה ההיסטורי מגשר על פני ההבדלים שבין השבים. ביטוי לכך נתן כתב בשירו "בי נשבעתי" (עמ' 102): "בי נשבעתי / מול אש התקומה / ונשם אפרה בי / שלא אשקוט / עדי אחזה / בזה היקוד / תמורה שלמה // ואנו כולנו חומה / כולנו חומה".

יחזקאל מוריאל (נולד בבצרה, 1934) חבר המחתרת הציונית שעלה ארצה בדרך בלתי-לגלית דרך פרס ועסק בהוראה ביישובים שונים בארץ, החל לפרסם את שיריו בשפה העברית בשנת 1958 ב"אפקים" (כיתאון יהודי תימן בישראל) ו"במעלה". הצטיין בשירי טבע ונוף, שירי אהבה, שירים על יחסים בין בני-אדם, שירי הגות ושירי ילדים, שאחדים מהם הולחנו ושודרו על-ידי מקהלת קול-ישראל לנוער. הוא כתב גם מאמרים על בעיות השעה, פרקי ספרות יפה, ספרות הווי ופולקלור ומחקרים בתולדות העדה ותרבותה, ב"קטיף" ובכמות אחרות. הוא אף פרסם שני ספרי שירי ילדים סודו של תוכי (אל"ף, ת"א, 1975) והשועל שרצה להתחתן (ת"א, אל"ף, 1977). תיאורי הטבע שכיחים בשירתו ומהולים בעצב. רוח של חגיגות מרחפת על שירתו, ויסודה בתיאורים העשירים ובספיגה של גילוייה של ההווה. התיאורים כרוכים במבט כבד-ראש במשמעות התופעות הגלויות בטבע, שמהן מסיק הדובר השירי מסקנות על החיים ומהותם, אולם שירים אלו לא יונקים ממורשת יהודי-עיראק או המזרח. השירים נוטים לסיום, המקנה הרגשת סופיות והדגשת הרעיון הסוגר של השיר. שני ספריו אם אין להם תאכלו עוגות (1976) ומתק אתמול (צ'ריקובר, ת"א 1980) מגלים בגרות שירית ונושאים חדשים.

אהבה אדירה לארץ בוקעת גם מספר שיריו של ציון מתחיהו "קול בעלטה" (אל"ף, ת"א, 1973). הדובר השירי מופיע כאן כאסיר-ציון בכלא בעיראק, וסיפורו הוא שאגת ייסורים גופניים ונפשיים, שאגה שמעורבים בה תקווה וגעגועים. מצויים כאן תיאורים של זקני יהודי עיראק, המשכימים עם שחר לתפילתם, ותיאורים של פרעות אכזריים. הדובר השירי מבקש בכל נפשו להצטרף לאחיו בציון, וזהו חטאו בעיני מעניו. עיקום ציפורנים ושבירת איברים בכלא, הם חלק מדרכי העינויים המתוארות כאן, (עמ' 11) ה"שם" — המולדת, מצטייר כאידיאל, כחוף, כמקום הגאולה, כאור, כאחים אהובים וה"כאן" — עיראק, מצטייר כנכר, כעינויים, כיאוש, כעלילות, כבדידות, כחמס, כחושך וכסערות. תינוקות יהודיים נחנקים בחיק אימותיהם. מתוך כליון-נפש ואהבת אדירים לארץ, רואה המחבר את הארץ בעיני רוחו, משוטט בה לאורכה ולרוחבה, מפלל לתת את חייו למענה. הקובץ מתסיים בשיר נלהב, ובו תיאור הקמת המדינה. הדבקות הרעננה, הרומנטית, בארץ, הגעגועים החזקים אליה והסבל מהגלות — כל אלה הם חוליה בלתי נפרדת מעם-ישראל וספרותו לדורותיהם, והם זכו לביטויים שיריים מאז גלותנו.

יצחק חורש (נולד בבגדאד, 1926) בוגר החוגים ספרות עברית דרמה, החל לכתוב בעיראק בערבית, אך לא פרסם בשפה זו. בארץ פרסם קובץ שירים, "אחרי הזריחה בשדה" (הוצאת נ. טברסקי, תל-אביב, ללא תאריך, יצא לאור בתקופת מלחמת ששת-הימים); ושלושת קבצי שירה בסטנסיל — "ופתאם", "נפלו האורות" (הוצאת הלניס, 1974) ו"פרשה ללא דרכים" (הוצאת הלניס, 1975). בקבציו של יצחק חורש אין מאפיינים ספציפיים ליהודי עיראק. אלה הם שירים

ליריים במשקל חופשי, המגלים עושר סגנוני.

יש בשירים ציורים על גבול המזור, שיסודם בעולם פסימי, כמו, למשל: יונים שתויות פחי-בנוזין, אדם כעוף במדבר-הפסילים, אהובה הקבורה כפחית אבנים כדי להשקות את יערות הפסילים, "ואהבה: / דיו על ראשים דועכים / בפחית-היערות הנובחים" ("אחרי הזריחה בשדה", עמ' 14). נושאו של יצחק חורש מגוונים, ויש בשיריו שאיפה מתמדת לראייה אישית ולציורים יחודיים, הנוטים להדהים, אם מבחינת שימושי הלשון ואם מבחינת הציור עצמו. נושאי האהבה והמוות שכחים בשירת חורש, בצד שירים שיש בהם הגות. דוגמה לשיריו ישמש שירו "פעמימה" מתוך הקובץ "ופתאם" (עמ' 45): "בנסוע ממני סיפוריך בזכרונות / וצחוקך בעלים שנבלו, / אני רקוב כמו הרהור שהושחת / ונושם את ריח-החלוף. / אני מעלה מהכרטסת את החיוכים / שכחם מלא להיות / מה שיכול כך לחלוף".

המשוררים אליהו משיח בשיריו **בין אביב לסתיו** (טרקלין 1979), עזרא מורד בשיריו **אהלים** (אל"ף 1980) ויוסי עוזר בשיריו **סילן טהור** (ספרית פועלים 1981) מעלים בשיריהם זכרונות ילדות מחיי היהודים בעיראק.

בין המשוררים המעטים, ששמרו על הסגנון המסורתי הפסוידו-קלסי של השירה היהודית, יש להזכיר כאן את ששון מרדכי, שפרסם את שיריו בבטאונים שונים.

יוצאי עיראק התברכו גם בכמה משוררות הכותבות עברית, ביניהן — תקוה שוקר. ספר שירה "לך מגני" (הוצאת "זלוף", תל-אביב) הוא ספר שירים ליריים, הכתובים במשקל חופשי. היא כותבת על שירת העולם, על עיני האם ועיני האב, דברי פנס הרחוב אל עצמו, אושרה של אם על תינוקה, האוהבים השמחים זה בזה. מעניין, כי לעתים הדובר השירי הוא גבר, הפונה אל האישה ומביע באוזניה בקשה להישאר כמות שהיא, או להיות ערה לפירוד הצפוי בין אוהבים, או התוהה באוזניה על המסתורין הקושר אותו אליה. לעתים דברי הדובר-הגבר בשיר הם הדים לאקטואליה: כזאת היא פנייתו בשיר "אם שמש שקעה", שבו הוא מבקש מאהובתו לא להאמין שהוא לא ישוב לביתה ולא לקבל נחמות על מותו, שהרי הוא ישוב. כמו כן יש להזכיר את המשוררת **חביבה עובדיה** (1957), שחלק משיריה הודפסו בחוברת **10 משיריה של חביבה עובדיה** (ירושלים, עירית ירושלים; 1975), ואחרים ברוחות צבעוניות (ירושלים, תשל"ה).

6.1 הסיפור הקצר

מתוך 15 קובצי הסיפורים הקצרים בשפה הערבית מפרי-עטם של יהודים מארצות-ערב, שאנו יודעים עליהם, נכתבו 13 בעיראק, ו-2 במצרים⁴³. סופרים אלו זכו להימנות, על-ידי חוקרים ומבקרים ערבים, עם מניחי היסוד של הסיפור הריאליסטי הקצר לא רק בספרות עיראק, אלא בספרות הערבית בכלל. חשיבותם של הסופרים היהודים היא, שהם הניחו את היסוד לסיפור העיראקי החברתי המקומי, המטפל בפשוטי-העם, בבעיותיהם, בעולמם הנפשי המיוחד ובאופיים האימפולסיבי, המביא אותם לאלימות ואף לרצח.

הריאליזם שדגלו בו הסופרים היהודים הביא אותם לבקר בצורה חריפה את הרומנטיזם והסנטימנטאליות שהפגינו סופרים רומנטיים ערבים, ובראשם הסופר הלבנוני שהיגר לארצות-הברית ג'ובראן ח'ליל ג'ובראן (1883—1931) והסופר המצרי מצטפא צאדק אל-ראפעי (1880—1937). לפי החוקרים הערבים בעיראק, נכתב הסיפור האמנותי הראשון בעיראק בשנת 1922 על-ידי הסופר היהודי מראד מיכאל. אחריו כתב בסגנון זה הסופר המוסלמי מחמוד אל-סייד והשלישי, אף הוא יהודי, שחתם על סיפוריו שראו אור בשנת 1924 בשם פתא אסראיל⁴⁴ [בחור ישראל] בשבועון היהודי "אל מצבאח" [המנורה] בעריכת סלמן שינה⁴⁵. רביעי מבחינה כרונולוגית הוא **אנואר שאול**, שפרסם את סיפוריו בשמו הבדוי אבן אל-סמואל⁴⁶.

סופרים אלה כתבו את סיפוריהם בתחושת ייעוד ואחריות והכירו בתפקידם החלוצי. הם חשו גאווה על היותם עיראקים פטריטיים משכילים, שמוטלת עליהם האחריות להנהיג את העם העיראקי

על כל שכבותיו ועדותיו, מבחינה רוחנית ואינטלקטואלית, ולהביע את שאיפותיו. הם ניסו ליצור ספרות עיראקית עצמאית, שכל משכיל ימצא בה את עצמו ואת חברתו ובעיותיה. הם ביקשו להתחרות בספרות הלבנונית, בספרות המצרית ובספרות האירופית, ששיקפו בעיות ויעדים שונים מאלו שחלמו עליהם המשכילים העיראקים. באמצעות ספרות זו, שהיתה בעיקרה דיקטטית-ביקורתית, אמרו לעורר את החברה העיראקית לתחייה תרבותית, מדעית וחברתית, וביקרו אותה על היותה קופאת על שמריה ועל אי התירה חופש מחשבה או השמעת ביקורת חיובית. את זהותם היהודית ניסו סופרים אלו לטשטש.

הסיפור הקצר של הסופרים היהודים בעיראק הושפע בעבר מן הסופרים הצרפתים, האנגלים והרוסים⁴⁷. עם זאת, הם לא יכלו להשתחרר מרקעם התרבותי וממעמד החברתי, וסיפוריהם הקצרים שיקפו על-פי רוב את האידיאלים של חברה בורגנית משגשגת ואת ערכיה ושאירותיה לקידמה, לצדק חברתי, לעלייה בסולם החברה ולעזרה בפיתוחה של הארץ שנולדו בה. הגורמים המקדמים את האדם בחיים לעומת הגורמים לפיגור ולאסון הם אפוא לפי סופרים אלו כדלהלן⁴⁸:

גורמים לחיים ולקידמה	גורמים לפיגור ולמות
חינוך והשכלה	לעומת בורות
סוחר — רופא — משכיל	משרת — פלאח — בור
אושר	סבל ואסונות
חיי הסוחר (או המשכיל)	חיי המשרת
במולדת:	בניכר:
מסחר פחות משגשג	מסחר משגשג
אהבת הורים	בדידות
אישה נאמנה	אישה בוגדת
לידת בנים זכרים	אין ילדים
החזרה למולדת	ההישארות
היא אושר	היא בושה ומוות

הגיבורים בסיפורים אלה שייכים לחברה הבינונית-המשכילה. הם בעלי מפעלים פרטיים, עורכי-דין ורופאים. משברים פתאומיים ממיטים עליהם אסונות, ורק השכלה וחינוך טוב מצילים את האדם מאסונות אלה.

מוטיב האהבה הוא מוטיב חשוב בסיפורים אלו. אצל בלבול מתוארת אהבה בין משרת לגבירה, אצל דרויש מתוארת אהבה בין גבר כושי, בן המון-העם לבין גבירה ולהיפך. אכזבה או אהבה אסורה המתרחשות בין נער לנערה מביאה לגניבה, למשחקי קלפים, לשכרות ולאסונות. בסיפורים רבים אין הגיבורים מצליחים להגשים את תקוותיהם, כי הגורל אכזר ומחשבה ותכנון מראש אינם מועילים. בני-אדם טורחים להגשים מטרה היקרה ללבם, אך כשהם משיגים אותה, לאחר עמל של שנים, מתאכזר הגורל והורס הכול במחיר-ידי. סיפורים אחרים הדנים בגורל מראים, שהאדם אינו יכול להימלט מגורל שנגזר עליו, ואף אם ניצל פעם אחת, בכל-זאת ישיגנו הגורל. מתרחשים מקרים, שהמדע אינו יכול להסבירם, כי יש כוחות על-אנושיים המכוונים את גורל האדם. לעבר יש כוח משיכה והשפעה רבה על טיפוסים שונים של אנשים, שאינם יכולים להסתגל לזמנים המשתנים והמעדיפים לחיות בעולם של זיכרונות ואשליות. גם המאבק בין הדורות — בין הישן לחדש, בין הזקן לצעיר — כשהצעיר והמשכיל הוא המצליח — מובלט אצל סופרים אלה. אסונות המתרחשים מחמת רשלנות מחזירים את האנשים למוטב והופכים אותם לאנשים מועילים בחברה. בעוד שאנואר שאול, יעקב בלבול ושלום דרויש מדגישים את העלילה ואת הגיבורים בעלי הצביון המקומי העיראקי, מדגיש מאיר בצרי את האווירה הכלל-אנושית, וגיבוריו הם בני עמים שונים, ובכללם סינים, בלגים, אנגלים ואמריקנים. רק סיפורים מעטים עלילתם מתרחשת בעיראק. בסיפורים שכתב מאיר בצרי בין השנים 1929—1947 מוצאים הצעירים הלומדים רפואה את מקומם בחברה שממנה

צמחו, לאחר שהתנכרו לה תחילה. חייהם מקבלים משמעות חדשה ותקוות חדשות, כשהם משרתים את מולדתם ומלמדים ומחנכים את הכפריים. אולם בסיפורים שכתב אחרי 1951, לאחר העלייה הגדולה לישראל, האווירה היא טראגית — זיקנה, בדידות ומוות. זה סמל לחורבן עולמו של היהודי, שנשאר בודד בגולה אכזרית ועוינת.

בהקדמתו לקובץ סיפוריו הראשון מודה אנואר שאול שלקח על עצמו תפקיד כבד, בנסות ליצור סיפור עיראקי בבחינת יש מאין. הוא מכיר בתפקידו החלוצי בשדה זה ומנתח את המכשולים העומדים בדרכו של הסופר היוצר והמחדש בחברה הקופאת על שמריה, חברה שאינה מתירה חופש מחשבה ואשר קהל קוראיה לא התרגל לקרוא בסיפור ביקורת המופנית כלפיו. לפי דעתו של אנואר שאול, אין אמנות הסיפור בבחינת תיאור של רגשות אהבה גרידא, אלא זוהי אמנות היונקת את השראתה מן החברה, ממנהגיה ומעקרונות המוסר שלה. ביקורתו זו, בנוסף למאמריו השונים ולמאמציו המתמידים באמנות קשה זו, פילסו את הדרך לסופרים אחרים, וכיוונו את הסיפור העיראקי לאפיק ריאליסטי-חברתי וביקורתי. אנואר שאול לא רק מעמיד את הקורא על העקרונות המיתיים של הסיפור הקצר, אלא גם מעודד את הסופרים לנסות את עטם בז'אנר חדש זה, והוא מכריז באל-חאצד על מתן פרסים כספיים לאלה שיצליחו לכתוב סיפור קצר בעל רמה נאותה, ואף מבטיח לשלם שכר-סופרים לכותבי סיפורים בשבועונו, וזאת בזמן שלא היה נהוג בעיראק לשלם תמלוגים לסופרים. אולם מאמציו של אנואר שאול לטפל בבעיות השעה של אותם הימים מתוך אמונה שהסיפור הקצר הוא אמצעי לחיקון חברתי ומוסרי (לדוגמה, טיפול בבעיות המרד נגד הצעף, התקוממותו נגד חיפוש נשים בעלות נדוניה גבוהה, הטפתו לחינוך האישה והטיפול בנושאים השאובים מניסיונו האישי, כמו סיפוריו על המשורר העיראקי ג'מיל צדקי אל-ז'הארי) — מקנים לסיפוריו באל-חאצד אל-אואל ערך היסטורי-סוציולוגי בעיקר. הכיוון האנושי והתגבשות אמנות הסיפור בלשונו מאוחר יותר בספריו של אנואר שאול בקובץ סיפוריו השני פי זחאם אל-מדינה (בהמולת העיר⁴⁹, בגדאד, 1955) המכיל 11 סיפורים קצרים הדינים בחיי החברה בעיראק.

בדרך זו של ביקורת חברתית וסיפור ריאליסטי הלכו כמה סופרים מיהודי עיראק, ביניהם יעקב בלבול (לב), שלום דרויש ומאיר בצרי, שסיפוריהם הופיעו בקובצי סיפורים וכן א.ס. שכרצ'י, אלברט אליאס, אלבר קטן, אליהו גורג'י ציון, אלישע שעשוע, אנואר ז'לכה, אסתרניה אברהם, סלמאן דרויש, שאול חדאד, מנשה זערור, נאג'י צ'יחיאת, נאג'י מחלב, נסים עזרא, נעים טויג, אהרן יהודה, י. תופיק, יוסף מכמל, נעים קטן ואחרים, שפרסמו לרוב את סיפוריהם בשבועונים אל-מצבאח ואל-חאצד בבגדאד בין השנים 1922—1939.

יעקב בלבול⁵⁰ (לב) הצליח להעלות את רמת הסיפור הקצר בעיראק. אנו מוצאים אצלו תיאור אובייקטיבי של המאורעות והצגת אופיים של הגיבורים דרך תיאור מעשייהם ובאמצעות דיאלוגים הכתובים בלשון המדוברת. הסיפורים מצטיינים בקיצור ובאחדות אורגנית, וכוח השכנוע שלו בא לידי ביטוי בשימוש בניחוח פסיכולוגי של נפשות הגיבורים והדחפים הנפשיים שלהם.

הסופר היהודי שאין עוררין על גדולתו הוא שלום דרויש. סיפוריו הם ציון דרך בהתפתחות הסיפור הקצר בעיראק ובעולם הערבי, ולפיכך רבה חשיבותו בתולדות הספרות הערבית החדשה בעיראק. בין הסופרים הערביים, שדנו בחשיבותם של סיפוריו של שלום דרויש בתולדות הספרות הערבית, יש להזכיר את ד"ר סהיל אדריס, עורך הירחון הספרותי אל-אדאב המופיע בבירוח. הוא עשה זאת בעבודת הדוקטור שלו, שהגיש לסורבון⁵¹.

שלום דרויש הצטיין בסיפוריו החברתיים הריאליסטיים ותיאר את האדם הפשוט ואת בעיותיו. הוא חדר עמוק לתוך נפשם של ההמונים והציג אותם בצורה הומניסטית משכנעת השובה את הלב באמנות ההבעה. הוא מטה את לב הקורא לצד הגיבור חסר-האונים מול הגורל העיוור, מול העוני, אכזריות החברה ומנהגייה השחוקים, אף אם הגיבור מגיב על כך בצורה הקיצונית והאלימה ביותר. שלום דרויש שלט יפה בטכניקה של הסיפור הקצר. הוא התרכז במומנט מסוים וכצד אחד באישיותו של הגיבור. הוא הצטיין בסגנונו ההומוריסטי בהצגת דמויות מסוימות יוצאות דופן.

בקובץ סיפוריו **בעצי אל-נאס** (בגדאד, 1943) מזהיר המחבר את הקורא, שהתרגל עד כה לקרוא סיפורי הרפתקאות השאובים מהדמיון, שמולו סיפורים "שקטים ללא מאורעות או גיבורים כמו ענתר וארסין לובין", אלא הספר דן בכני-אדם רגילים, אשר הקורא נתקל בהם יום יום. הסיפור הראשון בקובץ זה "קאפלה מן אל-ריף" (שיירה מהכפר) הוא סיפור אוטוביוגרפי, המספר על חזרת אמו של המחבר עם אחיו ואחיותיו לבגדאד אחרי פטירת אביו והעז שהביאו איתם מתוך רגש אהבה וקשר סמוי שקשר את המשפחה עם העז היתומה. על סיפור זה אמר סהיל אדרים, עורך ירחון אל-אדאב הבריות, בעבודת הדוקטור שלו שהגיש לסורבון, כי הוא "אחת היצירות המופלאות בספרות הסיפורת הערבית". אך לא פחות מרשים הסיפור שלו "בית משפט" (מחכמה). יש דמיון בין סיפור זה לבין "האדרת" של גוגול אך שלום דרויש מדגיש, שמעולם לא קרא את סיפורו של גוגול. הדמיון בין שני הסיפורים הוא רב, למרות שסיפורו של גוגול הוא מעין רומן קצר ושל דרויש הוא סיפור קצר, הכתוב לפי כל הכללים האמנותיים והטכניים של הסיפור הקצר המסורתי. שני הסיפורים הם רבי-משמעות. המשמעות הראשונה היא החיצונית: גבר החולם על לבוש מפואר, טורח, חוסך מלחמו במשך זמן רב, חושב עליו יומם ולילה עד שהוא הופך אצלו לסמל ולדבר יקר שקשה לוותר עליו. בשני המקרים הופך הלבוש החדש לסמל פאלי. אך ברגע שהגיבור מגשים את חלומותיו — האדרת נגנבת ממנו (כפי שקורה בסיפורו של גוגול) או ששופכים עליה רפש (כפי שקורה בסיפורו של דרויש) ובשני המקרים מביא הדבר לידי מותו של הגיבור.

שני המספרים שואבים את הנושא ליצירתם ממצייאות חייהם. גוגול — ממעמדו כפקיד באותה דרגה של גיבור הסיפור ומהסיפורים שהיו נפוצים בימיו של גוגול על רוחות המתהלכות בלילה ששמע מפי פושקין. דרויש שואב את הנושא מן ההכרה המעמדית וההבדל המשווע בין העשירים והעניים בעיראק, בתקופה שבה התנועה הקומוניסטית היתה פעילה בבגדאד.

הצד הסימבולי המשותף בשני הסיפורים הוא הערך המיוחד, שמקבל חפץ מסוים שהאדם טורח רבות להשיגו, עד שהוא הופך לעניין של חיים או מות לגביו. כן מסמלים שני הסיפורים את הגורל האכזר, המונע מן האדם את הגשמת מאווייו. קורה שהגורל מאיר פנים לרגע ומאפשר התגשמות של חלומות, אך מיד הוא חוזר ומתאכזר לאדם הקטן וגחל ממנו את האושר שזה עתה העניק לו, לאחר שהאדם היה במשך שנים נתון לתהפוכותיו. בשני הסיפורים מסמל הגיבור את רוח העם באותה תקופה. בסיפורו של גוגול — את העם הרוסי המדוכא, השואף לנקמה, ובסיפורו של דרויש, את הפרט בחברה העיראקית, הסובל והמתנהג בשעת רוגז באלימות מחרידה, כשהפתרון לגביו הוא רצח.

רק חלק קטן מסיפורי הרבים של מאיר בצרי, שאחדים מהם אף ראה אור בעתונות הערבית בעיראק ובלבנון, כונסו בספר בשם **דג'אל וט'לאל**⁵² (גברים וצללים, בגדאד, 1955) המכיל 20 סיפורים קצרים ורשמים, שנכתבו בין השנים 1929—1955.

סגנונו של בצרי, בדומה לסופרים רבים מיהודי עיראק, הוא סגנון ערבי רוט, השומר על כללי הדקדוק והסגנון הערביים והמסורתיים וכן על מבנה המשפט המסורתי. הוא שומר על סגנון זה גם בדיאלוג המתנהל בין הדמויות, תהיה רמתם התרבותית או המעמדית אשר תהיה, וזאת בניגוד לגישתם של שלום דרויש ויעקב בלכול, שהעדיפו בדרך כלל את השפה העממית השגורה בפי המוסלמים, כדי לתת צביון בגדאדי מקומי וגוון ריאליסטי משכנע. על כן אין מאיר בצרי מדגיש את האווירה המקומית הבגדאדית ולא דמויות טיפוסיות עיראקיות מקומיות, כפי שהשתדלו לעשות אנואר שאול, שלום דרויש ויעקב בלכול. נוסף לעובדה שהאווירה החברתית או הנפשית של דמויותיו היא אוירה כללית המתאימה כמעט לכל חברה יס-תיכונית, אנו מוצאים אצלו גם גישה שמרנית המתגלה באופיים ובהתנהגותם המאופקת והמנומסת של דמויותיו, וזאת בניגוד לרגשות האיבה הסוערות והתנהגותם האלימה של דמויותיהם של שלום דרויש ויעקב בלכול שאצלם שורר האלמנט של אימה ופחד מפני גורלם האכזר של הגיבורים שאינם חוששים אפילו מביצוע רצח.

המשותף לכל הסופרים היהודים והלא-יהודים באמנות הסיפור הערבי הוא עמדתו הדידקטית של

הסופר. הוא מבקר את מנהיגי החברה המאובנים, מטיף ליושר, לצדק חברתי, לשוויון בין מעמדות, להשכלה רחבה לאישה ולהמוני העם ולתמיכה בעלוכי החיים. על-כן נימתם של הסופרים היהודים שכתבו את יצירותיהם בעיראק נשמעת לגבי הקורא האירופי כנימה של סיפורים מהמאה ה-19, כפי שסבור, ובצדק, מר אמיל מרמורשטיין במאמרו "שני מספרים מיהודי עיראק"⁵³. אולם עלינו לזכור, שסופרים אלה היוו את הדור הראשון של סופרים יהודים כותבי ערבית. הם יצרו ז'אנר זה יש מאין והיו חלוצי הסיפור הערבי הריאליסטי הקצר בעיראק בפרט ובעולם הערבי בכלל והיה עליהם לעצב צורה חדשה, סגנון חדש, טכניקה חדשה והבנה עמוקה לבעיותיו של הפרט הערבי בארצות ערב. הם הצטרפו לעצב טיפוסים מקומיים של דמויות ולהביך את הנפש האנושית בכלל ואת הדחפים השונים להתנהגותה המסוימת. נוסף לכך עמדו מול הסופרים היהודים בעיות מיוחדות, שלא עמדו מול הסופר המוסלמי והנוצרי בארצות ערב. דוגמאות אחדות נביא להלן:

צמצום מספר הקוראים היהודים אילץ את הסופר היהודי בעיראק לפנות גם לקוראים לא-יהודים ולטפל בנושאים משותפים לכל העדות או לטשטש עד כמה שאפשר את זהות הגיבור ואת מנהגי החברה היהודית שבה חי ופעל הגיבור, חברה בעלת מנהגים שונים מאלה של החברה הנוצרית או המוסלמית. לא רק הסופרים היהודים ניסו לטשטש את זהות הגיבור, גם המו"לים עצמם דרשו זאת, אם נדמה היה להם שהדבר פוגע במוסלמים. ההסוואה לא היתה מועילה בכל המקרים. המבקרים הערבים גילו, למשל, שאנואר שאול מדבר על החברה היהודית העיראקית ולא על החברה המוסלמית או הנוצרית בסיפוריו שדנו בענייני נישואין ובעיות הנדוניה. המדפיסים של ספרו של יעקב בלבול (לב): אל-ג'מרה אל-אולא (הגחלת הראשונה, בגדאד, 1938) דרשו ממנו לשנות את שם המיילדת שהיה שם יהודי מובהק (חביבה) ושמות שני הגיבורים האחרים של הסיפור, שהיו שמות מוסלמים, לשמות ניטראליים, כי בלבול תיאר בסיפורו איך הביאו שני האחים את המיילדת כדי לבדוק את הבטן הנפוחה של אחותם באומרים: "ראי אם היא בהריון; והיה אם טעית, נשחט אותך, ואם צדקת, יינתן לך שכרך". בעלי בית-הדפוס אמרו למחבר בכעס: "בסיפורך זה הינך רוצה להבליט שהמוסלמים הם פראים ורצחנים, בזמן שמנהג גאולת (שם) המשפחה נפוץ גם בין יהודי עיראק". במקרה אחד נאלץ בלבול להפסיק את פרסום הסונטות הסימבוליות שלו בעיתון אל-עאלם אל-ערבי, לאחר שדיבר באחד משיריו על "הספוג המבלה את חייו כשהוא דבוק לאבן במעמקים", כסמל — "לדור המבוגר, הקנאי והשמרני". המשורר הוזמן לריאיון עם המנהל הכללי של משרד ההסברה העיראקי ונתבקש "להפסיק את פרסום השירים בסגנון שהוא זר לשפת הקוראן".

המאמרים הראשיים החברתיים והספרותיים של אנואר שאול, שבהם התקיף בגלוי את העריצות, הנאציזם והפשיזם וגילה את תמיכתו בדימוקרטיה עוררו את זעמו של גרובה, השגריר הגרמני. הוא התלונן במשרד-הפנים על הקו שנוקט השבועון אל-חאצד. כתוצאה מכך ביקש הממונה על משרד הפנים מאנואר שאול שלא ייגע עוד בנושאים אלה. אך מקרה זה לא שינה את הקו של השבועון. שלום דרויש נתבע לדין על-ידי מפקד המשטרה של בגדאד לאחר שפרסם את סיפור "אבו אל-שווארב" בספרו אחראר ועביד (בגדאד, 1944). הוא מספר על שוטר תנועה, שהיה גאה בשפמו הגדול וביקש להתחתן עם בחורה צעירה. אך היא לעגה לשפמו, וכדי לרצותה הלך לספר כדי לספר את שפמו. אבל גאוותו דחפה אותו ברגע האחרון לברוח מידי הספר כשהוא צועק: "לא אחתחן". טענת מפקד המשטרה בתביעתו נגד שלום דרויש היתה, שישנו שוטר תנועה בעל שפם מפורסם כמו זה שתיאר המחבר, ושהסיפור בא לפגוע בסמל ובכבודו של המשטרה העיראקית. הגנתו של אנואר שאול הצליחה להוכיח, שהדמיון היה מקרי בלבד ונבע מן האופי הריאליסטי של הסיפור.

אך גם לולא היחה ביצירה מסוימת כל סימן שממנו אפשר היה לעמוד על יהדותו של המחבר, הדגישו המבקרים המוסלמים לעתים קרובות את יהדותו במטרה ברורה לפגוע בו. מבקר מוסלמי אחד כתב על קובץ שיריו של סאלם אל-כאתב "תהלוכות התסכול" (מואכב אל-חרמאן) שהשיר "תפילה" מתאר את המשורר כורע ברך בבית-הכנסת ומבקש סליחה על חטאיו.

אווירה זו, אם כי לא היתה תמידית, היה בה אך מעט עידוד, והיא גרמה לכך, שרק צעירים

מחוננים בעלי כישרון ספרותי מבריק, שהכתיבה היותה עבורם דחף פנימי בלתי ניתן לריסון, התמסרו לכתיבה בערבית. ומכאן המאפיין הבולט של הסופרים היהודים בעיראק והוא — גילם הצעיר. אנואר שאול, שלום דרויש, מוראד מיכאל, סלים שעשוע, דוד צמח, וששון סומך. יעקב בלבול וסאלם אל-כאתב — כולם היו בני 18 כשפרסמו את יצירותיהם הראשונות.

על כן לא כתב הסופר היהודי על בעיותיו או על בעיות קהילתו באופן ישיר, אלא ניסה לטשטש את הבעיות הספציפיות ולהפכן לבעיות אנושיות כלליות או משותפות לכל החברה העיראקית. לגיבורים נתן שמות מוסלמיים או שמות שהיו משותפים לשאר העדות. ועד כמה שידוע לי, רק בישראל העזו הסופרים היהודים מבין עולי עיראק — ובראשם סמיר נקאש, בספרו הטעות (אל-ח'טא, ירושלים, 1971), שלום דרויש ויהודה (ג'ורג') ברשאן לתת שמות יהודיים לגיבוריהם ולדבר על חייהם היהודיים בבגדאד.

בדיאלוג שבסיפוריו השתמש הסופר היהודי בדיאלקט המוסלמי, כשלא רצה להשתמש בשפה הספרותית, כדי לשוות לסיפור או לרומן אווירה ריאליסטית ומשכנעת יותר. סופר יהודי לא היה מעלה על דעתו להשתמש בדיאלקט יהודי או בשמות יהודיים בסיפוריו או ברומן שלו, כי בזה היה מעניק ליצירתו אופי עדתי, מה גם שהדיאלקט היהודי היה מעורר-לעג ובו בקרב המוסלמים והמיעוטים האחרים, כי הוא היה דיאלקט של מיעוט בלתי אהוד בגלל הישגיו הכלליים, החברתיים והמדעיים. היהודי שלט במקצועות הבנקאות, הלוואה בריבית, חלפנות ומכס, ובנוסף לכך עלתה הפעילות הציונית. לעומת זאת בלבנון, שבה יש רוב נוצרי, העזו הסופרים הנוצרים לכתוב על בעיותיהם המיוחדות ואף להשתמש בדיאלוג בשפה העממית הנוצרית, המתובל בשבועות ובניבים נוצריים ובשמות נוצריים מובהקים.

הקהילה היהודית בעיראק זכתה גם בסופרות שכתבו סיפורים קצרים. יש להזכיר את הגב' אסתר יונה אברהם, אשתו של אנואר שאול, שפרסמה סיפורים רבים בשבועון אל-האצד. היא גם כתבה מאמרים על החברה העיראקית ושימשה ככתבת של השבועון לענייני נשים. כמרכן יש להזכיר את הסופרת מליחה אסחייק, שפרסמה בקאהיר ובבגדאד 3 קובצי סיפורים בין השנים 1948—1952⁵⁴. בישראל ממשיכות לכתוב סיפורים קצרים גב' אספרנס כהן, רחל סאלי ומרים אל-מלא (בסון).

סופרים אחרים מעולי עיראק, שהמשיכו לכתוב בארץ והצטיינו בכשרם בכתיבת סיפור קצר ורומן בערבית הם שמעון בלס וסמיר מארד (סמי מיכאל) שכתבו תחילה באל-ג'דיד⁵⁵ סיפורים על חיי העולים החדשים מעיראק ועל סבלם. שניהם עברו לאחר מכן לכתוב בשפה העברית והצטיינו כמחברי רומנים על חיי המעברות. בעוד ששני סופרים אלה עברו לעברית ולא חזרו לכתוב ערבית, המשיכו הסופרים יצחק בר-משה וסמיר (משה) נקאש בכתיבת סיפורים קצרים בשפה הערבית. אין ספק שסמיר נקאש שהצטיין בסיפוריו הריאליסטיים מהווה שיא חדש בסיפורת של היהודים יוצאי עיראק. בקובץ סיפוריו הראשון אל-ח'טא, (הטעות) (ירושלים, 1971), תיאר באופן נועז ומתוך השקפה פילוסופית-הומנית את חיי החברה היהודית בבגדאד ואת הקונפליקט היהודי-ערבי לאחר מלחמת ששת-הימים. בקובץ סיפוריו השני אני, הם והאמביוולנטיות (ירושלים, 1978) הצליח לתאר בצורה מרשימה את החברה והסביבה היהודית בבגדאד ואת יחסה האמביוולנטי לערבים, ולמוסלמים שביניהם במיוחד. הוא הצליח להשתמש בדיאלוג בדיאלקט יהודי-ערבי של בגדאד באמנות ובחן ששום סופר יהודי מעיראק לא הגיע לרמתו. בקובץ סיפוריו השלישי סיפור כל זמן וכל מקום (1978) הוא הלך בדרך ניסיונית חדשה, ואחדים מסיפוריו מזכירים את סיפורי האימים של אדגר אלן פו. קובץ סיפוריו האחרון יום שתבל הרתה והפילה בו (ירושלים, 1980), דן כולו באספקטים שונים של חיי יהודי בגדאד. אך ניכרים בו בשלות ואומנותיות וסגנונית עם נסיון נועז לטפול בעולם הנסתר. כך הצליח נקאש לא רק להנציח את הדיאלקט היהודי הבגדאדי אלא את הטיפוס היהודי שהעליה ההמונית שחקה אותו.

כנגד זה, פנה יצחק בר-משה בשלושת קובצי סיפוריו שהופיעו בזה אחר זה מאז 1972, לזרם

הפסיכולוגי, בתארו את עולמם הנפשי של גיבוריו. סיפורים אלה מצטיינים בריכוז ובכושר ניתוח, בתיאור מצבי נפש מסוימים וחוויות פסיכולוגיות, שהם על הגבול בין חלום ומציאות, בין חושים מפוקחים והזייה, בין זרם התודעה ותיאור אובייקטיבי, בין משאת-נפש וסיוטים של גיבורים הסובלים מסכיזופרניה (פיצול האישיות) ורגש רדיפה. הלכירוח אלה מובעים באמצעות חילוף של תיאור מציאותי ומעבר לדה-ראליזציה של המציאות. ומנקודת-ראותו של הגיבור, סיפורים פסיכולוגיים אלה, שסיומם של רבים מהם הוא סיום טרגי, כי הגיבור איננו יכול להסתגל למערכת יחסי האנוש המקובלת, מקנה ליצחק בר-משה מקום מיוחד ונכבד בהתפתחות הסיפור הערבי בזמן החדש⁵⁶.

שני סופרים אלו הושפעו מן הסיפור האירופי ובמיוחד מסיפוריהם של קפקא ואדגאר אלן פו, זאת בנוסף לסיפור הצרפתי, האנגלי והאמריקאי.

6.2 תרגומים

הספורים היהודים עסקו גם בתרגום הסיפור הקצר. בלט בכך אנואר שאול, שפרסם שני קבצים של סיפורים מתורגמים מאנגלית שהם מבחר מספורת המערב (1935—1937) ביניהם סיפור מאת שלום אש שתורגם מאנגלית ושנכתב במקורו באידיש. בארץ הצטיין בתרגום אליהו אגסי, שעשה רבות למען תרגום ספרות עברית לערבית, בנהלו במשך שנים רבות בהצלחה את בית-ההוצאה הערבית עד שיצא לגימלאות בשנת 1976. הוא ערך סידרה ארוכה של יצירות מהספרות העברית והשתתפו אתו בתרגומים עזרא חדר ו"ל (בגדאד, 1900—1972), מאיר חדר, ניר שוחט, זכי אהרון ואחרים. בין השאר תרגם מאיר חדר את ספרו של בנימין זאב הרצל "אלטנולנד" מהתרגום העברי לערבית. ראוי להזכיר כאן את עזרא חדר⁵⁷ שהוציא בבגדאד בשנת 1945 תרגום מדעי לערבית של מסעות רבי בנימין מטודילה עם הערות ונספחים. בישראל תרגם חדר בהצלחה את ספרו של יהודה בורלא נפתולי-אדם לערבית (ת"א, 1955) גם בתרגום מערבית לעברית עסקו סופרים אלה, ובראשם יש להזכיר את סיפורים פלשתיניים בעריכתו ותרגומו של ד"ר שמעון בלס⁵⁸, ואת נהר פרפר (ת"א, 1973), — מבחר תרגומים משירת סוריה ולבנון הצעירה בעריכתו ובתרגומו של ששון סומך. כמורכב עסקו מתורגמים מעולי עיראק בתרגום ספרי לימוד, סיפורים לבני הנעורים בין המתרגמים — אליהו אגסי, שלמה ונעים ולכה, אדוארד צמח, דוד שגיב ועוד⁵⁹. סמיר נקאש תרגם את ספרו של אבא אבן "מולדתי".

6.3 הסיפור הקצר בעברית

מעטים הם הסופרים מבין עולי עיראק, שעלו לארץ בגיל רך, שהחלו לכתוב סיפורים קצרים בעברית. בין אלה בולט הסופר אליהו פת-אל בן 23 כשפרסם את קובץ סיפוריו "שבחם העלה חוויות מהוי החיים חיפה, 1965). אליהו פת-אל היה בן 23 כשפרסם את קובץ סיפוריו "שבחם העלה חוויות מהוי החיים הישראלי. סופר אחד המשיך להיות פעיל בספרות העברית והערבית גם יחד והוא ניר שוחט (גולד בעמארה, 1928) מחנך וסופר, בוגר אוניברסיטת ת"א, שפרסם שני קובצי סיפורים "בין אור לחושך" (אל"ף, ת"א, 1971) ו"עוד לילה" (אל"ף, תל-אביב, 1972) שבהם הפגין שליטה מופלאה בשפה העברית וסגנון רהוט ועשיר⁶⁰.

"בין אור לחושך" הוא קובץ סיפורים ששמו רומז לברכת ההבדלה ("המבדיל בין קודש לחול ובין אור לחושך"). "חושך" מייצג את חיי המעברה המשפיליים, שאליהם הוטלו עולי עיראק, והאור — את העיר הסמוכה למעברה והרחוקה ממנה מבחינת דרכי החיים בה. במדור "סדר נשים" כינס המחבר סיפורים בעלי נימה הומוריסטית מעולמן של נשים. יומנים אישיים ודיאלוגים משעשעים, תקוות המתעוררות בלבן של גבר בפגשו אישה והמתבדות אחר-כך, רכילות נשים בתור למרפאה, כל אלה מספקים חומר לכתובתו של שוחט. במדור "יאומן ויסופר" כונסו סיפורים הקרובים למעשיות מופלאות, ועליהן משוך חוט של הומור דק. בצד השעשוע נמצא כאן עוקץ כלפי

סדר־החברה ביחסם לעסקנים־סופרים. כן נמצאים בספר הדים למאורעות שקרו בעיר עמאר (עיר הולדתו של המחבר) בימי המרד הפררנאצי של רשיד עלי אל־כילאני במאי 1941, תיאור חי של המאורעות שקדמו לטבח ולשוד ביהודי עיראק (הפרהוד) והעלילות שהעלילו עליהם כמו בסיפור "אזעקה ראשונה", הכתוב מנקודת־מבטו של ילד. בצידם — סיפורים מהווי הארץ, הדים לסחבת ביורוקרטית ולבעיות של יושר ציבורי וארגון, מחאה על תנאי קליטה משפילים במחנות־עולים ובמעברות, תנאים המתבטאים בתברואה ירודה, בתכנון חינוכי פגום, בביורוקרטיה כושלת, במצבים כלכליים מעיקים ובעסקנים זולים.

בכל המצבים שומר המספר על חוש ההומור הדק והסטירי בסגנון רהוט המזכיר את סגנון המקאמה. התמונות פלסטיות, מוחשיות וחיות. ההיבטים שאותם מבקר המחבר מבחינה סוציאלית מצטברים ומתגבשים מתוך התיאור והם מוחשיים ומפורטים. לעיתים הנימה אינפורמטיבית יבשה. התיאורים הריאליסטיים משקפים את חיי העולים בכל עליבותם ודכאונם. ניר שוחט מיטיב לעצב שכבות סגנון מגוונות — תת־תקני, תקני ועל־תקני. תושבי העיר מדברים בלשון אחת ותושבי המעברה בלשון אחרת. מורי המעברה מדברים ברמה אחת וירקניה ברמה אחרת. כך, למשל, הוא מוסר את דברי גדול הירקנים, המביע התנגדות לניסיון להרחיק את דוכנו בשוק מצריפי בית־הספר: "יהודי נפוח כרס, יחף וחפוי ראש, עומד כמו רגליו על קליפות שבעת המינים ומכריז בבטחה: יקום כל המעברה ולא השוק יקום. אתם רוצים? — לך הבית־ספר, אבל משטרה לא ילך השוק" (עמ' 127).

ראוי להדגיש, שחלק מן הסיפורים והרשימות כתב שוחט סמוך לעלייתו ארצה, והישגיו הסגנוניים, הרגשיים, המרשימים בזכות עצמם, מצדיקים את הערכתו הרבה של הקורא. את רצפת צריף מגוריו הוא מתאר כך: "... ראייתם מימכם רצפה ריקה מתוכן, כלומר ריקה מאדמה? אולם מאידך גיסא מלאה שוכני אדמה: לטאות, עכברים, שלשולים, מרבי־רגליים, עקרבים, חיפושיות, חולדות, צרצרים בשבעים־ושבעה מינים וצורות, ואחרון אחרון... נחש..." (עמ' 157).

לשווא הוא קושר מלחמה על יצורים אלה. קירות הצריף מציעים שלל אחר של בעלי־חיים: "נמלים, פשפשים, פרעושים, עכבישים, תיקנים, מקקים..." (עמ' 158). בחיים חשוכים אלה הוא תוהה: האין זו איולת לרטון ולהתלונן? אך לפני מספר שנים אמרתי לעצמי: הנני מוכן ומזומן לאכול עפר ולחיות על עפר, רק שיהיה זה עפרה של ארץ־ישראל. היכן אותה שלהבת? האין אני קרוב יותר לעפרה של ארץ־ישראל מאותם בני־מזל הגרים בקומה שנייה ונהנים מאור חשמל חרימת מים. האם התכחשותם של אחי הקרובים הרחוקים היא התכחשות הארץ לי? הלהם כל הארץ? ואם הזניחו אותי בהתפלשי בעפר, ויש לאל ידם להצילני, האם גם מולדתי מזניחה אותי? האם אותם פקידים, מנהלים, עסקני מפלגות, נואמי בחירות, ביורוקרטים של המלכות, האם הם הם עם ישראל? האין אני יכול להכריע קטני מוחין אלה? (עמ' 162). בכך מתגלה ניר שוחט כרבי־אמן הסגנון העברי הרהוט והצח ובעל גישה חברתית, ביקורתית ודידקטית.

סופר אחר, משה אסלן (נולד בבצרה, 1927) עלה לישראל במבצע "עזרא ונחמיה" (1951) לאחר פעולות בארגון ההגנה "השורה" שם. בצד עיסוקו בהוראה בישראל, הוא פרסם מאמרים שונים בכתבי־העת "החינוך" ו"אורים", וכן "ספר תהילים" — אמנות ודעות, (מחברות לספרות, ת"א תשכ"ב) וספר על הערכים בתקופה הטרומ־איסלאמית "מחיי הנודים הערבים בתקופה האלילית", (מחברות לספרות, ת"א, תשכ"ה).

עניין מיוחד יש בסיפור "רגינה מחפשת את הוריה" ("במערכה", ספטמבר 1973, מס' 151, עמ' 14-15), נדפס מחדש בספר "יהודי המזרח בספרותנו", (משרד החינוך, ירושלים, תשל"ד, ערך... אברהם שטאל), בשנת 1951 מתוודע המספר במחנה עולים לנערה כבת עשרים ושמה רגינה, המחפשת את משפחתה שעלתה לארץ אחריה. הוא מסייע לבני המשפחה למצוא זה את זה. רגינה היתה פעילה בעיראק בארגון ההגנה "השורה", וכתוצאה מכך היה עליה לברוח לארץ, אך עקב החשדות שהתעוררו נגדה, נאסר אביה שם. כשם שהיא לא ידעה על מאסר זה אלא מפי המספר, כך

הוא לא ידע את פרטי סיפורה אלא מפיה, וכשאלה נודעים לו, הוא מפסיק לראות בה נערה קלת-דעת והרפתקנית ומתחיל לראותה כנערה גיבורה וחכמה. כוחו של הסיפור מתעצם אפוא על-ידי ההתגלות האינפורמטיבית הכפולה, היוצרת פרספקטיבה שונה על דמויות ומעשים ומשנה את טיבם בעינינו. הסיפור מצטיין בתיאורים מרוכזים, ריאליסטיים, יצגניים על תלאות עוליי-עיראק במעברה. כזה, לדוגמה, הוא התיאור הבא:

"באחד הלילות, בליל סערה וסופה, התעוררתי משנתי לקול יללת רוח שהתמזגה עם צוחת חרדה של נשים, צעקות מבוכה של גברים והתייפחות קורעת-לב של ילדים. הוצאתי את ראשי מבעד לפתחו של אוהלי, אשר נאבק בעקשנות עם הסופה ומאן להיכנע לה, ולעילי נגלה מחוזה אימים: אוהלים רבים נעקרו, ותכולתם — רהיטים עלובים, כלי מטבח דלים ושאר חפצים — נישאו ברוח למרחקים ונתפזרו לכל עבר; אמהות התגודדו כשהן יחפות ומרטטות מקור ומפחד ומקבצות סביבן את עולליהן; ואילו הגברים שהיו חסרי-אונים ואובדי-עצות — השמיעו צריחות בבקשם להציל את מה שניתן להציל מן הרכוש הדל שהיה להם."

את ספקותיו ותהיותיו הוא מתאר כך: "ימי הראשונים במעברה היו קשים מנשוא. הספק כרסם בליבי שמא טעיתי בעלותי ארצה לבדי, כי הורי, עתירי הנכסים, העדיפו להישאר בעיראק. אט אט התרגלתי לאורחות החיים שבמעברה: לגור בתוך אוהל עלוב ללא ריצוף, ללא מים וללא חשמל; להילחם בנמלים ובעקרבים, שטיילו להנאתם בין האוהלים ובתוכם; לעמוד שעות ארוכות בתור על-יד חנות המכולת ועל-יד האטלז כדי לקבל את מנת המזון הדלה תמורת תלושי-מזון, שבלעדיהם אין קונים את מצרכי המזון האלה בלתי אם בשוק השחור במחירים מופקעים; לבשל את ארוחותי על פתילית הנפט. שכבה עבה של פית סמיך כיסתה את כלי הבישול; להיות שותף למספר משפחות מרובות-ילדים בשירותים, שעמדו הרחק מאוהלי; להתקלח במים צוננים במקלחת ציבורית, אשר ברויה פגומים ורצפתה מלאה צחנה..." (במערכה, שם, עמ' 14).

שמעון בלס (נולד בבגדאד, 1930) הוא מספר שהוכיח כוחו ברומן, בסיפור הקצר, בביקורת ובמחקר הספרות ובפובליציסטיקה. תשע שנים לאחר עלייתו לארץ יצא הרומן החשוב, הראשון שלו, "במעברה" (עם עובד, 1964).

בספרו "מול החומה" (הוצאת מסדה, 1969) נכללים סיפורים קצרים, שבחלקם קשורים ביהודי עיראק. כמו כן הוציא ספר ילדים ובו תיאור תעלוליו של לץ בגדאדי ערבי, שחי בימי שלטון בית עבאס ("אשעב מבגדאד", עם עובד, 1970). הרומן שלו "התבהרות" (ספריית פועלים, מרחביה, תשל"ב) עוסק בחיי ישראל בימינו, ולא דוקא ביהודי המזרח. בלס פרסם סיפורים ומאמרי ביקורת ספרותיים בכתיבת ערביים ועבריים, וכן עסק בפובליציסטיקה עברית. יש והוא מתרכז בסיפורי הקצרים שבכתיבת העת בני עדות-המזרח. כך סיפוריו שנתפרסמו ב"מערכה" — "קוביות הימור" (אדר א', תשכ"ז, ע' 15) שבה הוא מתאר את הווי החיים בשכונות העוני, על משחקי המול; הזנות ובתי-הקפה שבהם; "ידיהם בוססו בעבטיט" (במערכה, טבת, תשכ"ח, עמ' 13) שגם בו מתואר הווי החיים בשכונות העוני; ו"ציפור פצועה" (ניסן, תשכ"ט, עמ' 28), סיפור על זוג מעורב של יוצא עיראק ובת אירופה.

קובץ סיפוריו של שמעון בלס "מול החומה" הבליט את כישורו המעולה של המחבר בכתיבת סיפור קצר, הטעון הווי ואווירה עממית מקורית, דמויות טיפוסיות יהודיות ולא יהודיות. הקורא חש בדיאלוג את העסיסיות של השפה המדוברת של יהודי בגדאד, על פתגמיהם, שיריהם והמנטליות של היהודים והערבים. כך הצליח בלס לתאר חברה מסורתית מושרשת שעמדה על סף התפרקות.

ב"מול החומה" מוסטת העלילה העיקרית לחיי-הנפש. סיטואציית היסוד בסיפורים וכן הזמן, המקום, גרעין העלילה, ניתנים במרומז ובמפוזר. העלילה החיצונית מצומצמת והעלילה הפנימית, הנפשית, מרוכזת ועשירה.

תשעת הסיפורים הקצרים שכונסו כאן מעידים על כוח עיצוב רגיש של דמויות. ב"דרך פרידה", למשל, חושש המספר, בן ה-21, מן הבולשת העיראקית, מסתתר מפניה, ומבקר אנשים ומקומות

ביקור שנראה לו כביקור של פרידה. פרקי הווי מחיי יהודי עיראק מתוארים כאן בלי נוסטלגיה ובלי ייפוי יתר שמקורו בגאווה עדתית. הדמויות משורטטות בטרגיות מרוסנת. ב"רוחות שבט" משתתף המספר בחלוקת כרוזים בהסתר נגד המימסד העיראקי מתוך שאיפה להצטיין ולזכות בהערכה ולבלוט בין נערי השכונה. חלוקת הכרוזים מלווה בהרהורים בתלומות גדולה ונעשית באומץ-לב. בלס הפליא לחדור כאן לנפש המספר-הילד ולשרטט קווים מהווי החיים בעיראק. ב"דודה ע'אוני" מתואר זוג ארמנים בעיראק, שקרוביהם נרצחו בידי התורכים, שגולו גם את בתם-יחידתם. כשארמניה קוראת לבניה לשוב למולדתם, מרגישה הדודה ע'אוני שנתאלמנה, כי אין לה אל מה ואל מי לשוב. אף כאן מיטיב בלס לחשוף את כוחות הנפש הפועלים על ילד ולשרטט בקווים ספורים טרגדיה של זוג ארמנים, קרבן של אלימות, נכר ובדידות. הסיפור "הכבשה" בנוי על יסוד אמונה מאגית של יהודי עיראק, המטילה איסורים לגבי התקרבות לאישה יולדת, ודרך טיפול מאגית בתינוק חולה. ב"מול החומה" נזכר המספר באנשים ובמעשים שהיו לפני עשרים שנה מעת הסיפור וכרוכים בבית-הסוהר המרכזי בעיראק. בסיפור "בנים ולא-נים" מתואר רחמים, מובטל עקב תאונת עבודה, החושש לעקוב אחרי בגידות אישתו, אך מעז להפחיד רופאים ואחיות על ששאלוהו לארץ מוצאו כחלק מתחקיר לצרכי הצהרה על נכות מתאונת-עבודה. עיקר כוחם של הסיפורים הוא בעיצוב הווי-החיים בסיטואציות שונות, שעלילתן החיצונית הופכת למשנית בהשוואה לחדירה לתודעת הגיבורים.

ב"ציפור פצועה" (פרק מסיפור "במערכה", מרס 1969) מספר שמעון בלס על עניינים שבינו לבניה של בני זוג "מעורב". בחור יוצא עיראק מטייל עם חברתו האשכנזייה בלילה בתל-אביב, ולמד ממנה על מבוכת אמה והסתייגותה מחברות זו. הגיבור, יוסף (גיבור "המעברה" נקרא כך אף הוא) מרגיש שאסון עומד להתחולל ביחסיהם, בייחוד משנודע לו, כי הבחורה עומדת לנסוע לאירופה לזמן-מה "בעסקי המשפחה". שם הסיפור מסביר את עיקרו: זוג המטיילים רואה בגן פסל של ציפור. הבחורה סבורה שהציפור מתאמצת לעוף, דרוכה לפרות, והבחור סבור שהפסל מראה ציפור פצועה וצונחת. נראה, כי כל אחד רואה בפסל משהו מהרהורי לבו: הוא — כנפיו נשמטות ונפצעות בשיחה זו, והיא עומדת לפרוש כנפיה ולעוף הרחק ממנו, כנראה, בלחץ או בחכנון המשפחה.

נושא זה של היא והוא לגבי זוגות "מעורבים" הרחיב ופיתח סמי מיכאל בשוויים ושוויים יותר. ב"קוביות הימור" ("במערכה", אדר א', תשכ"ז) וב"ידיהם בוססו בעבטיט" (שם, ינואר 1963) מתאר שמעון בלס כמה צדדים מחיי המעברה. בסיפור הראשון נמצא את חוסר המנוחה והשעמום של סעיד במעברה, וניסיונו להשקיע עצמו בנסיעה לתחנה המרכזית, במחשבות אירוטיות ובהימורים שם. בסיפור השני נמצא תיאור של גשם סוחף, המביא עבטיט ורפש והגורם להתמוטטות צריפים ולזיהום הרכוש הדל של העולים החדשים. הם נאלצו לנטוש את בתיהם ביישוב עולים ולמצוא מחסה בבית-התרבות שם. ביצאם משם, מבוססות רגלי האנשים בעבטיט סמיך ושחור וידיהם ממששות את המיטלטלים שנשחתו ונודהמו. על רקע זה מידרדרים גם יחסי המשפחה בין רחל לבעלה הזועף חמיד.

לצד סופרים צעירים אלה אין לשכוח את עזרא חדד ז"ל, שכתב מספר רב של סיפורים עממיים מאת יהודי עיראק בסגנון עברי רהוט ובכישרון המרתק את הקורא ושומר על המתח עד סוף הסיפור. שבעה מסיפוריו העממיים של חדד ראו אור בספר סופר ומחנך מבל (ת"א — 1973), המתארים גיבורים עממיים ומעשיות שגיבוריהם יהודים שנחטפו על-ידי בדווים והנהיגו את שבטם. עזרא חדד תרגם גם את המרובעים של אלי-ח'יאם לעברית, ואנו מקווים שבקרוב יצא התרגום לאור.

7.0 הרומן בערבית

בתחום הרומן לא התבלטו הסופרים היהודים בעיראק אף-על-פי שפרסמו יותר מ-16 רומנים בחו"ל ובישראל, מהם שבעה מאת אדוור שאול, שפרסם אותם בשמו הבדוי "סהיל אבראהים" כדי

להעלים את זהותו היהודית, ורומן אחד ושמו **סלמא** (בגדאד, 1941) מאח מאיר מועלם, הדין בבעיות החברה היהודית בעיראק. שום רומן מאלה שהופיעו בעיראק מפרי-עטם של סופרים יהודים לא הגיע לישראל, זאת בגלל יחסם העויץ של שלטונות ההגירה לעולים מעיראק, שקרעו והחרימו כל יצירה ספרותית שניסו הסופרים לקחת עמם, בטענה שאין הם זקוקים לערבית בישראל.

גם הרומנים הראשונים שהופיעו בישראל לא הצטיינו ברמה אמנותית גאוהה.

ראשון הסופרים מעולי עיראק שפרסם רומן בשפה הערבית בישראל הוא עזרא מנשה עאבד, שהיה עורך כתב-העת **ראסלת אל-הדא**. ברומן שלו **אל-עאלם אל-סעיד** (העולם המאושר, נצרת, 1952) הוא מתאר את חייו של פקיד מצליח המתאכזב מאהבתו, בורח ממולדתו ומגיע לניו-יורק. שם, לפני מותו, הוא חולם על עולם מאושר, המונהג על-ידי המדע והטכניקה החדשים. הרומן חסר כוח שכנוע, רחוק מהמציאות ואינו מצטיין באחדות העלילה ובהתפתחות סיבתית.

סופר אחר, שרמתו טובה יותר, הוא יהודה (ג'ורג') ברשאן (נולד בבגדאד, 1918), חניך הסמינר למורים שעלה ארצה בשנת 1951, למד באוניברסיטה העברית ולאחר-מכן עבד ברשות-השידור בשפה הערבית. הרומן הראשון שלו הוא **יפיפיה בין שני גברים** (ירושלים, 1968), הנרקם על רקע ירושלים לפני קום המדינה. אופיו דידקטי חינוכי, והוא בא להראות את האסונות שממיתה בגידת האישה בבעלה. הרומן השני הוא **סימטת הדמעות והאהבה** (ירושלים, 1968) ובו מתוארת אהבה בין יהודי ליהודייה על רקע מצבם החברתי של יהודי בגדאד בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמסתיים בסוף עליו. האב חוזר בריא ושלם מן המלחמה, חוג הנאהבים מתחתן.

הרומן הטוב ביותר שהופיע בערבית בישראל, מפרי-עטו של סופר יהודי מעולי עיראק, הוא **אסמהאן** (ת"א, 1961) מאת איבראהים מוסא איבראהים (אברהם עאקרי). הרומן כתוב בצורת זיכרונות של בחורה צעירה, שגדלה אצל אחותה הגדולה, הנשואה לעורך-דין. הבחורה מתאהבת בבעלה של אחותה, ואף-על-פי שגם הוא מתאהב בה, הוא שומר אמונים לאישת-אחותה — ולא נופל ברשת. כשהיא מתייאשת ממנו היא נוקמת על-ידי התיימרותה להיות הרה לבעל אחותה, דבר שיגרום למות האחות ולשנאתו של בעלה. המחבר הצליח ברקימת העלילה, בניחות הפסיכולוגי המעמיק והצגת הגיבורים והתפתחות האישית שלהם במהלך המאורעות.

7.1 הרומן בעברית

הרומנים בעברית מפרי-עטם של עולי עיראק מצטיינים בסגנונם, בעלילה ובטכניקה של הרומן הריאליסטי. סופר חשוב הוא שמעון בלס, שכתב גם רומן אחד באנגלית, המבוסס על סיפור עממי מימי-הביניים ושמו *The Shoes of Tamboury* (N.Y., 1970). סמי מיכאל פרסם 5 רומנים בעברית ואמיל מורד פרסם רומן באנגלית *Deep into the Soul* (N.Y., 1967) שהופיע בארה"ב, והשני בעברית **מבבל במחלת** — (עם-עובד, ת"א, 1972).

ל-5 רומנים מפרי-עטם של שניים מיוצאי עיראק יצא מוניטין בספרות העברית החדשה: **המעברה** (עם-עובד; ת"א, 1964) והתבהרות (ת"א, 1972) מאת שמעון בלס. שוים ושוים יותר (בוסתן, ת"א, 1974), חסות (1977) וחופן של ערפל (1979) מאת סמי מיכאל. **המעברה שוים ושוים יותר** נרקמים על רקע העלייה הגדולה של שנות 1950—1951 וחיי המעברות של עולי עיראק. חסות דן ביחסים בין יהודים וערבים שמאלניים בישראל, וחופן של ערפל עוסק בגורלם של צעירים קומוניסטים, יהודים וערבים, ונערים ציונים בבגדאד ערב קום מדינת-ישראל.

המעברה מצויר בלס בכישרון רב דמויות חיות בצורה אובייקטיבית ללא כחל וסרק, החיות במציאות של סיוטים במעברת בדונים ואוהלים. העימות עם המציאות הישראלית החדשה, לבטי הקליטה וקשייה, והמאבק לחיפוש עבודה — כל אלה הטילו את העולים מחיים כלכליים נוחים ומסודרים למציאות מרה שלא ציפו לה. מציאות של עבודות דחק בטורייה ובמעדר, סלילת כבישים, ובצדן — התמוטטות מערכת הערכים המסורתית ללא הנהגה והדרכה יעילה. בין סבך הבעיות והאתגרים שמעלה המחבר נכלל חלומם של המשכילים מעולי עיראק להוות גשר של שלום עם

הערבים, ואכזבתם מהעדר שיתוף-פעולה ואחדות בינם לבין עצמם.

קשת הדמויות שאנו פוגשים בהמעברה, על רקע המציאות הישראלית החדשה, היא מגוונת: צעירים שאפתנים ונלהבים המבקשים להיקלט במולדת החדשה; אופורטוניסטים המבקשים לנצל את אסון תנאי חייהם של יוצאי עיראק לצורכי קידום האישי; בריונים המעמידים עצמם מעל לחוק ומנסים להיתמך לשם כך במימסד; חולים, מרי-נפש, המבקשים פורקן בשכרות. העולים מוצאים עצמם כקרבן של עוני, תלישות, הזנחה ועזובה, אלימות וחוסר ארגון; אלה לובשים ביטוי הריף ברעב הנובע מאבטלה; מעצרים שרירותיים, הפלות הנגרמות בשל מחדלים בשירותי הרפואה, חבטות מידי בריונים שכירים שמשסה באכזריות המימסד ועוד. מקרב העולים החדשים עצמם נמצאים גם אופורטוניסטים מופקרים, המטילים חיתים על הכול:

"פורענות פקדה את המעברה מזמן שקמה חבורת-פוזזים זו שידה בכול. מי עומד מאחוריהם? מנהל המעברה? מנהל הלשכה? הכול מתאוננים, אך איש טרם קם להצר צעדיהם. קומץ מופקרים מטילים מוראם על המעברה כולה ואין פוצה פה ומצפצף". (עמ' 23).

העולים תופסים את מצבם כאסון והידרדרות:

"הצרות שלנו במעברה כפולות ומכופלות. נדמה לי שמאו גלות בבל לא פקדה את יהדות ארץ-נהריים שואה כה נוראה כשואה שפקדה אותה בימינו אלה. כל אותה יהדות עתיקה ונאורה נרמסה עד עפר ופוזרה על-פני אדמות צחיחות ומרופשות הקריות מעברות. גם השם שמצאו למחנות-עולים אלה הוא טרגי כגורלנו. שאלתי מדוע קראו למחנות אלה מעברות; אמרו לי שהן מעבר לקליטה מלאה בחיי הארץ. חיפשתי את המלה בתנ"ך ומצאתי אותה בספר שמואל. קראת בתנ"ך אתה? "לא". "אני למדתי, אצל החכם יחזקאל, עליו השלום, למדתי. אולי שמעת עליו. אין איש באל-עמארה שאינו מוקיר את זכרו. חכם גדול בתורה היה. אפילו המוסלמים היו עולים אל ביתו להתפלש בעפר רגליו ולבקש ממנו ברכות. קראו לו ביראת כבוד "חכם היהודים". ובכך, חיפשתי בתנ"ך ומצאתי בספר שמואל פסוק על יונתן שעבר בין המעברות, אשר "שן הסלע מהעבר מזה ושן הסלע מהעבר מזה". הנה לך מעברה! סלע מזה וסלע מזה. לך ושבור סלעים! אין זו גלות?" (עמ' 51).

המציאות החדשה הופכת חברה בעלת מסורת עתיקה ומפוארת, גאה בהישגיה, לחברה כאוטית ומושפלת:

"... כבודנו נרמס, הכול נתערבב... הכול נשתכח מלב הבריות: היחוס, שם המשפחה, המעמד, הכול. המוסר אינו אותו מוסר-אבות. האישה אינה אותה אישה, הבן אינו אותו בן, האב אינו אותו אב... מה יש לדבר? הקערה נהפכה על פיה" (עמ' 52). הכבוד, היחוס, שושלת-המשפחה, נמחו במציאות החדשה:

"כן, הקערה נהפכה על פיה... הרי שם משפחתנו ידוע לכול. מי לא יכירנו? בעיראק ישבנו בין שרים, סינטורים ושייכים, כשהייתי נכנס לטרקלינו של השיך היו כל הנוכחים קמים על רגליהם. כאן — מי מכיר אותי? נעשיתי אחד מאלה עמי הארץ. זה גורלנו". (שם).

אסתר, העושה כעזרת-בית כדי לפרנס את אחיה היתומים מאם ואביה שנשתגע לאחר שבנו-בכורו נפל בהגיטו על גבולות הארץ, נסחפת ביום שישי לזכרונות:

"ערכי-שבת אלה מביאים עליה מכבר דכדוך-נפש. נזכרת היא בימי הילדות הרחוקים, הרחצה בחדר-המרחץ המוסק, הקידוש, השלחן הערוך המכוסה מפת-תחרים צחורה. רק תמול-שלשום מסובים היו ושומעים זמרת אביה המסלסל בקולו "אשת חיל מי ימצא..." אך מיום שמתה אמה, לפני כשנתיים, ירדה עליו עצבות נוראה. מברך הוא על היין בקול רפה, ובהגיעו לאשת חיל, שוקע קולו. לטיף, אחיה, היה מסייע בידו, מפיג כלשהו את עצבותו — עד שנקטף באבו". (עמ' 55).

שאל, המבקש לסייע לידידיו שנעצרו משום שהעזו לכנס אסיפה ולנסות לדאוג לצורכיהם במעברה, מנסה לשכנע את השוטרים שישחררו את המנהיגים שהתכנסו ודיברו ויעצרו את המתקיפים הבריונים, שכירי מנהל המעברה. טענה זו אינה עוזרת לו. הוא נתקף בזעם, אך נשאר

חסר אונים:

"... הוא השלים עם הכול, כאילו אדם זר הוא. מעין עצלות וחוסר-אונים השתררו עליו. נפשו נתכנסה כמעין שק אטום ורצון אין בה לשמוע קולות אנוש ולראות אור עולם. סלד מפני כל היושבים באוטובוס, מפני הארץ הזאת, העולם כולו. תאות נקם בערה בלבו והוא היה מוכן לכלות זעמו בכל מי שפרצופו לא מצא חן בעיניו... תל-אביב לא ידעה סערה. אנשיה יושבים בבתיהם החמים ורוחם טובה עליהם. את הסערה ידעו בני עדתו. זו עקרתם מנחלתם והטילתם לתוך עומקם של חיים קודרים... עולי-עיראק שרויים בתוך סערה ללא מצרים. ואילו תל-אביביים אלה מהלכים בשדרה כבונה פורח בלב מדבר. על פניהם נסוכה קורת-רוח, כמעין שמחה לאיד. הוא סמך ראשו אל מסעד הספסל ולנגד עיני-רוחו חלפו כל תלאותיו מיום עלייתו. מחזה רודף מחזה. האמנם כל אלה באוהו בפרק-זמן כה קצר? האם חלום הוא או מציאות?" (עמ' 75-76).

יוסף, אינטלקטואל צעיר מעולי עיראק, שנעצר על לא עוול בכפיו, מהרהר בתא המעצר בתקוותיו שנגזו. השעה היא שעת לילה, והתא קר:

"מה רחוקים הימים ההם! דומה, דור חלף מאז. כמה אמיתות נחשפו לעיניו בינתיים, כמה חלומות התגדפו! תחושת השייכות, שכה ידעה לטפחה ולרוממה; מה עלה בגורלה? מרידות צורבת עומדת בפיו בהעלותו בזכרונו את שאיפתו ללמוד אדריכלות ולהיות אחד מבוני ארצו. גלים של שמחה היו שוטפים אותו כשהיה מדמה בנפשו כי בערוכ ימיו יסייר לארכה ולרחבה של מולדתו החדשה, ובחלפו על פני בתים והיכלים יקיש במטהו על הכתלים ויכריז: מעשי ידי הם! חלום שלא נחגשם. חלום ששקע ברפש המעברה. כשכנה מחסן ליד בדונו אמר לאמו: הגה בניתי את הארמון הראשון, והיא, שלבה לא היה להלצות, פרשה לקרן-זווית ונתנה דרור לדמעוניה" (עמ' 166).

המציאות הקשה ניכרת אפוא באפשרויות רכישת החינוך וההשכלה, בכלכלה, במעמד החברתי, בתחושת הקיפוח וההידרדרות, בחוסר היכולת להיות אפקטיבי ולנסות לקדם את ענייני העדה. תחושת העולים, כי אלה שקדמו לעלייה מתנכרים להם ולגורלם, בולטת בקנאתו של אחד המובטלים המהלכים בחבורה, בראותו נורות-חשמל דולקות בלולי העופות.

"... נורות-חשמל מדליקים להן ואנו מגששים בחשכה." "אמת, חי נפשי", אשר אחד מהחבורה. "הכול, בשביל האידיש. הכול!" צוח דוד מנצור. "כל המדינה בשבילם. אפילו התרנגולות שלהם חיות יותר טוב מאיתנו". "הארץ רוחך", הרגיעו אבי נעמן. "רימו אותנו. מה זה יעזור שאתה צורח?"

מנהל המעברה, שהופל לתעלה לאחר ששכר בריונים כדי שיפזרו אסיפה חוקית של התושבים בכוח הזרוע, מוצא את עצמו כשר להטיף לתושבים: "אתם אנשים פרימיטיביים, לעולם לא תלמדו לכלכל את ענייניכם, אין לכם מושג בחיים דמוקרטיים, רק להתקיף מאחורי הגב אתם ידעים" (עמ' 184).

ברומן של בלס משולבים מנהגים, תיאורי הווי מושרשים מקדמת-דנא בחיי יהודי עיראק, פתגמים ואמרות-כנף שלהם. ברוב חלקי הספר יש מאמץ לשמור על טון מאופק, להניח לדברים לדבר בעד עצמם. הרומן כתוב בגוף שלישי. הנטייה הכללית היא לא לעצב את הדמויות באמצעות הגדרות כי אם באמצעי אפיון עקיפים — בעזרת מעשיהן והתנהגותן. סיפור תולדותיהן ותיאור סביבתן, תיאור הליכותיהן ודבריהן הישירים. ההווה המר נחשף ביחוד לאחר השוואה עם העבר המפואר. הדמויות חושפות ומאירות זו את זו בניגודים שביניהן — תככים, צבועים, אופורטוניסטים אנוכיים חסרי בושה, אנשי מימסד קרי-מוג המנצלים את עמדותיהם, וכנגדם — ישרי-דרך, הנאבקים לטובת הארץ והעדה וכואבים את כאב אחיהם. הסיטואציות הסיפוריות מובנות ומסופרות בוהירות. הזהירות מפני קיטוב קיצוני של הדמויות מתגלה כאן ביחוד בתיאור דמויות מבני העדה, שעניניהן לבצען ולטובתן האנוכית בלבד. בשיחות הרבות שברומן נמצא גילויים דיגלוטיביים תכופים. לדוגמה, ההיגד "מות בנו שבר את גבו" (עמ' 13) מכיל את הצירוף "שבר את גבו" שבערבית יהודית מציין כריתה של מרכז הכוח, המציגה אדם באין-אונתו. את תיאור העזרה

ההדדית, שהיתה נהוגה בין היהודים לבין עצמם בעיראק, מתארת ברומן אשה אחת כך: "בעיראק היינו לבעל-לב ואיש עזר לאחיו" (עמ' 71), לאמור, היינו קרובים זה לזה, זה חש בצרכיו הרגישים של זה, המעשים שיקפו ניסיון הדדי למלא צרכים אלה מתוך אהבה וסימפטיה.

במרכזו של הרומן השני של בלס, התבהרות, עומדת דמותו של יעקב דרווי, מהנדס כבישים בן שלושים-וארבע, גרוש ואב לילדה. במהלך מלחמת ששת-הימים הוא לומד להכיר את עצמו יותר לעומק, וכך מתאפשר לו לצאת מבדידותו. יציאתו ממבוכה להתבהרות נפשית מסתמנת על רקע מאורעות המלחמה והשפעתה על הארץ, ועל רקע המתחולל בסביבתו המיידית. בעיותיו של יעקב דרווי אינן קשורות כלל ליחסי עדות, ולנושא זה אין זכר ברומן, שדמויותיו הן אינדיווידואליסטיות ולא נועדו לייצג עדות שלמות. מוצאו העיראקי של יעקב דרווי אינו משפיע על חייו, לכל היותר הוא נזכר בזה כשהוא חושב על נערה אהובה שהשאיר אחריו בעיראק, בעלותו לארץ, מאחר שהצלב שעל חזה חצץ ביניהם. עיקרו של הרומן בעיצוב מעמיק של חיי הנפש של דרווי, גבר ששתיקותו מקשות על סובכיו ליצור תקשורת אתו, והתנהגותו החיצונית גורמת לכמה מהם לחשוב שהוא שלי, בטוח בעצמו ובלתי-יחיד. לשונו של בלס בהתבהרות עשירה, והוא מצליח לתאר ברומן דמות מורכבת ביותר, דמות שהמלחמה ניפצה את האשליה על החופש האישי שלה והעמידה אותה מול בדידותה ומול הצורך היחלץ מבדידות זו.

לעומת הניסיון לכתיבה אובייקטיבית ומאפקת של שמעון בלס בהמעברה, הניכר בחיאור ההווי ובשילוב השקפות-עולם, פתגמים, בדיחות ושירים וכן ברצון שלא להסתיר פגמים של תחתית החברה העיראקית הנמקה בלוחה, כמו עישון חשיש ובריונות, הרי בשוים ושויים יותר מאת סמי מיכאל בולטת מגמתיות. הוא מתאר את הזעם, הרגשת העוול, הקיפוח וההפליה, שחשו עולי עיראק מרגע שנחתו המטוסים בלוד, ואנשי הסוכנות ערכו להם "קבלת פנים" תוך ריסוסם באבקת די-די-טי. הוא מספר כיצד חיפשו עבודה, מתאר את מגעיהם עם היישוב הוותיק, את שירותם בצה"ל, ופה ושם את התערותם בחברה הישראלית, נישואיהם עם אשכנזיות ועוד. בשני רומנים אלה הונצחה אותה אווירת תסכול, דיכאון, ניכור, הרגשת הקיפוח, ההשפלה, העוני, המצוקה, חוסר המעש, חוסר ההנהגה הרוחנית החברתית, הזעם על האפליה העדתית, שכרסמו בלבם של העולים מעיראק באותן השנים הגורליות ולא נחמו מלבם עד היום. כל דמות ברומן של סמי מיכאל מייצגת טיפוס, שיכבה ועדה בישראל. המעבר מהמעברה לעיר, לצבא, למשרדי הממשלה מבקר בחריפות ולעומק את פגיעיה של החברה הישראלית בצורה מרתקת, זאת על רקע פציעתו של הגיבור במלחמה וניסיונו המוצלח לחלץ את עצמו ואת חבריו. שני ספרים אלה מהווים את גולת-ההכותרת מבחינת ההישג הספרותי של הסופרים מבין עולי עיראק.

סמי מיכאל (נולד בבגדאד, 1926) ברח מעיראק לישראל דרך פרס לאחר שנרדף על פעילותו כחבר בכמה כתבי-עת מחתרתיים. בארץ התקבל כחבר המערכת של עיתונים ערבים, כגון: אל-ג'דיד. הוא סיים את לימודיו בספרות ערבית ובפסיכולוגיה באוניברסיטת חיפה. ספרו שוים ושויים יותר עורר הדים רבים בישראל. זהו רומן בעל שליחות פוליטית-חברתית, החושף גילויים של אפליה עדתית, והמנהל מאבק של צעירי עדות המזרח להתפתח ולהשכיל. הוא בא להבליט את קיפוחם של צעירים מעדות המזרח השוים לאחרים בנכונותם לשפוך את דמם למען הארץ והעם, אך שוים פחות ביחס לבעלי זכויות-היתר. חלומותיהם של יהודי עיראק בישראל נגוזים בפגישתם עם הארץ בגלל היחס אליהם והתנאים שאליהם הוטלו מבחינה חברתית, פוליטית, חינוכית וכלכלית כאחד. המספר אינו מסוגל להשתחרר מגילויים של קיפוח ועוול בתחומים אלה, גם כשהוא נוטל חלק בקרבות ששת-הימים ובשימו נפשו בכפו למען ארצו וחבריו הזקוקים לעזרה. על רקע המצוקה הנפשית והכלכלית עוקב הקורא אחרי התנוונותו של אבי משפחה עיראקית עולה, התפוררות סמכותו, חוסר-האונים שלו כלפי סביבה שאינה מציידת אותו בצרכים אלמנטריים הכרחיים לחיים של כבוד אנושי, וכך הוא הופך מאב גאה, מכובד ומשגשג, לשבר-כלי רמוס. את התמוטטות האב בביתן הענק, שאליו נדחסו משפחות עולים רבות יחדיו, בטור ארוך וללא מחיצות ביניהן, מתאר

המספר כך:

"אבא בכה!"

כמאובן הקשבתי לצלילים כל ייאמנו: אבו־שאל בוכה! כעבור רגע טלטלה אותו אמא בכתפו: "יעקב... לחשה, "די, יעקב. לא נתאבל על מה שהיה...". אולם אני ידעתי שאבא לעולם לא יחדל מהתאבל על חלומו המנותן: כלום לא עמד על סף חדרה של אהובתו החדשה — נכנס אליה בששון — ואז הוגפה מאחוריו הדלת, והוא מצא את עצמו במחיצתה של מפלצת אדישה".

כבר בימיו הראשונים בארץ כרסמו בלב האב לבטים קשים:

"חשבנו, אמר, נבוא — כמו חוזרים הביתה. יהודים בין יהודים. עם אחד. אבל זה לא כך. מישוה מחלק את כולם כאן לשני עמים. אתה וזכר — בעיראק עשו לנו צרות, אבל לא היינו פחותים מהם! כאן לא רודפים יהודים, השבח לאל. אבל עוד לפני שבאנו — כבר קבעו לנו מעמד אחר. מעמד מסוג שני..."

גם עולים אחרים משוים בין "שם", עיראק, ל"כאן", ישראל, מתוך כאב:

"... שם היינו עם אחר, וכאן אנחנו עדה אחרת. שם שלטו עלינו גויים — כאן שולטים היהודים-כמרו־גויים... אבל בשביל מה? בשביל זה הייתי צריך לעזוב משרה טובה, להרוס את הבית שלי — לבוא לכאן עירום ויחף כדי לעמוד מול הצריף הירוק... כמו פושטיד לפני החלון־עם־הברזלים... ולגור ככה? בצריף בד עם קירות סמרטוטים?"

מול אוכלוסייה מעליבה ומפלה, מתנחמים העולים בזכרונות העבר הגלותי שהיה מכובד ואמיד יותר. אלה מן האירופים המגיעים למעברה, מגלים רצון "ללמד את הפראים", מטיחים בעולים האשמות ועלבונות, והעולים אינם מצוידיים אפילו באוצר־מלים מתאים להבין דברי חורפיהם ולהשיבם דבר. אנשי המימסד המקומי, האשכנזים, מנצלים בריונים ונמושות מהעולים לצורכיהם. הצעירים מן העולים, שמוצאים כוח לפרוץ את הגבולות התרבותיים והחברתיים שנתחמו עבורם מטבע המעמד הכלכלי והחברתי שהוטלו אליו — מוצאים את עצמם בבדידות קשה ומרה. יש מהם הנצמדים, גאים ועקשנים, לזהותם העדתית, ויש המבקשים להיטמע בסביבה האשכנזית, לשאת חן בעיניה וליהנות מטובות ההנאה של אנשי המימסד שלה.

בעקבות אחיו הבכור של המספר, הנודע בציבור כפרקליט שנון וכגיבור מלחמת־סיני, כן גם המספר עצמו רוכש השכלה והופך לגיבור מלחמת ששת־הימים. במעמד החגיגי, שבו מוענק לו אות השבח, מהרהר המספר: "בפעם הראשונה בחיי אני מתנהג כאורח שגון עורו אינו מהה לדידו מכשלה, כעין מום גופני" (עמ' 254).

שוים ושוים יותר מסתיים בשאלה, האם המספר מוחל על עוון מה שקרוי בספר "רציצה", רציצתו ורציצת בני עדתו בארץ. הוא שואל:

— "האם אני מוחל?" ועונה:

— "ימים יגידו" (עמ' 254).

הטון הרגשני־דרמטי, הבלתי מאופק, מתאים לסיטואציות. סמי מיכאל קורא לדברים בשמם, ללא רתיעה, ברגשנות ובזעקה גדולה. הדמויות ברומן שלו מדברות כלשונן. הדיגלוסיה ניכרת כאן בייחוד בשיחותיהם של עולי־עיראק, שניכרים בהן תחביר וניבים של הערבית היהודית המדוברת. כך, למשל, מביע האב את חוסר תיאבונו באזני אישתו המציעה לו לאכול: "איך אפשר, יא־נזימה... הגרון שלי סגור". העולם האידיאי ברומן משולב בעלילה אינטנסיבית, הנותנת ביטוי חי לטענות החברתיות. המספר, המשמש עד־ראייה־ושמיעה לכול, ומספר על הדברים בגוף ראשון, נוטל לעצמו את רשות הצעקה — ולא את זכות הדיבור.

הרומן השני של סמי מיכאל סופה בין הדקלים (ת"א, עם־עובד, 1975) דן בפרעות ביהודי בגדאד בחג השבועות 1941⁶¹. הרומן מתאר בכישרון רב את היחסים בין היהודים והמוסלמים, את הרדיפות ולאחר מכן את ליל הטבח המחריד (הפרהוד) שעבר על יהודי בגדאד, וכמיוחד על משפחה יהודייה, שבנה היחיד הוא גיבור העלילה. זהו אחד הרומנים העזים והמעמיקים המתארים את חיי יהודי

עיראק בתקופת הרת-גורל.

אך נראה, כי הישג מכובד יותר היה לסמי מיכאל בספרו **חסות** (הוצאת "עם-עובד", 1977). זהו הרומן המקורי היחיד בסדרת הרומנים של "ספריה לעם" בשנת 1977—1978. הרומן מתאר בעיות אישיות, פוליטיות וחברתיות של יהודים וערבים חברי ארגון שמאלני בישראל. ביכולתו הספרותית של סמי מיכאל ניכרת עלייה הדרגתית בשלושת הרומנים מבחינת ההישג הספרותי. מרשימה גם העובדה שמיכאל, שלא היה ידוע לקהל הקוראים העברי עד 1974, פרסם מאותה שנה עד היום ארבע רומנים, כך שפוריותו והתפתחותו הספרותית מצדיקות לא רק תשומת-לב למה שכבר השיג, אלא גם מעקב מקרוב מלווה בידיעה, שלסמי מיכאל יש היכולת והכלים להשיגים נוספים ואף מעולים יותר. שלא כבשני הרומנים הקודמים, ברומן זה העלילה החיצונית היא דלה למדי. עומק החדירה לחיי הנפש של הגיבורים רב יותר, הסגנון עשיר ומנופה יותר, וייתכן כי עצם ההתרחקות מהחלוקה של "שחור-לבן", המאפיינת את שוים ושוים יותר, מאפשרת טיפול מורכב יותר בדמויות. על כן, גם כאשר הרומן מוסר דיאלוגים והרהורים שיסודם הבעת אידיאולוגיה מסוימת, נשמר העניין ברומן לא רק מפאת הדעות המובעות בו, אלא גם הודות לדמויות, המביעות את הדעות והרגשות המעורבים בהבעת דעות אלה. הקונפליקטים הרבים ברומן הם מגורמי המתח בו. כך נמצא את אמיל הערבי הרך, הנשוי לעמליה הגסה והתוקפנית, בתו של חבר-כנסת ופעילה בארגון השמאלני. פתחי, המשורר הערבי, מוצא שפה משותפת עם יהודיות ומבלה בחברתו, אך ארוסתו היא ערבייה פשוטה והשכלתה ואופקיה צרים. שושנה מיסוד-המעלה נשואה לפואד, ערבי ממנהיגי הארגון השמאלני, ובניהם מתפצלים לאוהבי יהודים ולאוהבי ערבים. אחד מבניו רואה עצמו כיהודי ואחר מטיח בה את עובדת יהדותה כאילו היתה "עוון", והבן הבכור מתקשר לנערה, שאמה היהודייה נישאה בצרפת לאוסטרלי צעיר; מרדוך היהודי מתגייס לצבא ומשתתף במלחמת יום-הכיפורים, הוא פעיל בארגון השמאלני, ואשתו מסתירה בכיתה את פתחי המשורר, הנמלט מאפשרות להיעצר לפי פקודת-מעצר שחנתן נגדו עקב מלחמה; עבלה ומגיד פעילים בארגון ומשיכתם לפעילות חזקה יותר מהחרדה המתמדת שיום אחד יפוצץ ביתם עקב פעילות זאת. קונפליקטים אלה ואחרים יוצרים דמויות מתוחות, מלאות ניגודים פנימיים בתוך עצמן ובינן לבין עצמן, והרומן מתאר את המורכבות הנפשית, המתגלה בדמויות על רקע קונפליקטים אלה.

שוים ושוים יותר מסתיים, כאמור, בשאלה "האם אני מוחל?". סופה בין הדקלים נותן בסיומו חשובה חלקית לשאלה, שכן נורי, גיבורו, תופס שאין לו שורשים כה עמוקים בעיראק, כשמדובר בשיבה לארץ האבות. ואילו הקונפליקט העדתי, הפך לעניין משני בחסות, ודמויות יוצאי אירופה בו מתוארות בצורה מורכבת ובדרך-כלל בתחושת חיבה וקשר אחווה.

נזכיר כאן עוד את יצחק חייק, מחברם של **האישה שלנו** במוסקבה (הוצאת צ'צ'יק, 1971), קץ כדור הארץ (הוצאת רמדור, 1969) והמלחמה הבאה (הוצאת רמדור, 1968). האחרון הוא רומן פיקנט, שנכתב בין מלחמת ששת-הימים למלחמת יום-הכיפורים. הספר מוסר תיאור סנסציוני-דמיוני של המלחמה הבאה, הרביעית. במהלך מלחמה דרמטית קצרה זו מבים צה"ל את צבאות מדינות-ערב ואף מוחץ את הצי הסובייטי במזרח-התיכון. דמשק ורבת-עמון נכנעות בפני ישראל, קאהיר מבקשת רחמים, נאצר... נמלט ממנה ונהרג בהתרסקות מטוס, עארף... מתאבד ברייה וחוסיין נופל בשבי. לבסוף כורתות ארצות-ערב ברית-שלום יציבה עם ישראל.

ב-*Deep into the Soul* לאמיל מורד (New York, Vantage Press, 1967) אנו פוגשים בדוד לנדמן, קצין ישראלי צעיר הנמצא בטיפולו של פסיכיאטר בבית-חולים למחלות עצבים. על ספת הפסיכיאטר מתגלגל סיפורו של הפצינט החוזר לגטו ורשה, לפלישה הנאצית, לאושוויץ ולתאיי-הגאזים. הוא מתאר את בריחתו של לנדמן לארץ, את פעילותו ב"הגנה" ואחר כך את השתתפותו במערכת סיני כטייס. לנדמן, שרגליו שוחקו, שכת פרקים שלמים מחייו — כמו אהבתו ונישואיו, וכאן נכנסות לפעולה דרכי-טיפול, שתכליתן לשקם את זיכרונו. זהו רומן פסיכולוגי בעל רקע אקטואלי.

בספרו **מבבל במחלת** (הוצאת "עם-עובד", 1972) תיאר אמיל מורד כמה אספקטים של מיבצע "עזרא ונחמיה" ומה שקדם לו בעיראק. בספר יש תערוכת של סיפור, פְּתָבָה והיסטוריה. הוא פותח בתיאור עיר הולדתו של המספר, בגדאד, כשעדיין מילאו 180 אלף יהודי עיראק תפקיד מכריע בכלכלה ובמינהל בעיראק. הסופר מגולל פרשיות נסתרות; על יחידים ומשפחות שסיכנו נפשם בפעולות למען הציונות בעיראק שנעשו במחלת; על שליחים ששמו נפשם בכפם בנסיעות מעיראק לישראל ומישראל לעיראק, כשהשלטונות העיראקים מנסים ללכדם. סיפור גולת עיראק משתלב בסיפורו האישי של המספר, החל בילדותו בבית אביו בעיראק, בית ששימש כאחד ממקומות הכינוס של המחלת הציונית, ועד הגיעו לארץ. בעקבותיו עולה כל משפחתו לישראל. המספר מלווה את צעדיהם של פעילי המחלת, שהפכו ברכות השנים לאישי ציבור ידועים בישראל, כמו מרדכי בן-פורת.

בשנת 1966, כאשר נערך באור-יהודה טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה לזכרם של נידוני עיראק, נסחף המספר בהרהורים:

"לנגד עיני עלו דמויותיהם של יוסף בצרי וצאלח שלום ז"ל, דמותם של אנשי המחלת, אשר כמו ידם הביאו למפנה ההיסטורי הזה. עלו בזכרוני הסיפורים על אותם מאות שנתפסו ועונו בבתי-הכלא, על אותם העשרות שנטלו חלק במבצעים נועזים, על אותו קומץ נערים שהלכו מאות קילומטרים בדרכי המדבר לבושים בגדי בדואים; על אלה שחצו גבולות רכובים על חמורים וגמלים; על אותם המאות שהעפילו בעזרת ניירות מזוייפים דרך סוריה ולבנון; על הבורחים שהגיעו לארץ-ישראל בחסות חצר המלכות הירדני, ועל אלה שיצאו לדרך ולא הגיעו ליעדם; ועל השליחים מהארץ שפעלו בארץ האויב בגרדום, וביניהם מרדכי בן-פורת, שאך זה הסיר את הלוט מעל האנדרטה לזכר נידוני עיראק" (עמ' 106).

נעימת הסיפור הכנה-תמימה, השתלבותם של תיאורים אינפורמטיביים-היסטוריים במהלך העלילה, המאורעות האינטנסיביים, הפרטים הרבים הזורים לקורא שאינו בן התקופה המתוארת, כל אלה עושים את הקריאה בספר למעניינת. כך, למשל, נמסר תיאורם של שניים מעולי הגרדום בעיראק בצורה מאופקת ומהימנה. לאחר עינויים ממושכים כמו תלייה בידים בתקרה בזמן החקירה בכלא, נגזר דינם של עורך-דין יוסף בצרי ושל שלום צאלח עדין-הנפש למות, וכך הם מתוארים ברגעיהם האחרונים:

"רב עטור-זקן ומדוד-צעד היה הנפש היהודית היחידה שבאה להיפרד משני הנידונים למות — ואף לאמר להם דברי-עידוד — אך הוא כאילם דום כמוכה-הלם. היו השניים תומכים בו והוא מחבקם, דמעותיו מתגלגלות על לחייו ונושרות על זקנו המכסיף. משאלה יש לבחורים אשר רק לרב אפשר לספרה... הם מבקשים ממנו שיספר כי עודם חשים בטוב... ורוחם איתנה בקרבם. שהם מאושרים למות למען ישראל. ועוד בקשה להם: שאחר מותם תועברנה גופותיהם לישראל..."

גזר-הדין בוצע ב-19 בינואר 1952, שעה שכבר התרוקנה בגדאד מיהודיה. בשעה 6.00 בבוקר הובלו השניים אל הגרדום בכיכר התליות של בגדאד. בקולות "תחי מדינת-ישראל" יצאה נשמתם.

יוסף כהן פרסם שני רומנים — שני חיילים ודגל (הוצאת עליה, ת"א, 1970) ופרח הדאבה (ת"א, 1971).

"קפק הבגדדי" לד"ר דוד רבי מספר אף הוא על יהודי עיראק וחייהם בעיראק ובישראל. פרקים שונים ברומן מעידים על יכולת ספרותית, אך פרקים אחרים לא הגיעו לכדי סלקציה וגיבוש. גם כאן מעניינת העובדה, כי חוויות היסוד שמניעות את ההבעה הספרותית הראשונה של סופר יוצא עיראק כרוכות בבעיות השתלבותם של יוצאי עיראק בארץ. כמו ברומנים אחרים של מחאה עדתית, גוברת גם כאן לעתים המעורבות האישית על כושר השיפוט הצלול של הסופר לגבי יצירתו, ואילו ה"איים" ברומן, שיש בהם הישג ספרותי נאה, מעידים על אפשרות, שרבי יתרום תרומה נכבדה יותר ברומן הבא.

לעימות בין קפק הבגדדי עם המציאות בארץ קורא קפק "עימות ברוטלי, בלתי מתפשר וחסר

מוצא, "עמות השוחק את קפק בארץ, שבה, לדברי הסופר בהקדמה לרומן, מתגשמת "ישראליותו" של קפק ב"אופנים מינהליים אך לא באופנים פסיכולוגיים". זהו הרומן היחיד, שבמסגרתו מתואר הגיבור יוצא עיראק מתחילת "שורשיו" בעיראק, וחייו אבותיו ואבות-אבותיו בה, עד עלייתו לארץ וחייו ומותו בה. בפרקים הראשונים של הרומן מתוארים דורות קודמים של יהודי עיראק, מנהגים, מאכלים, שווקים, מוסכמות חברתיות, דרכי השאת הילדים, מבנה המשפחה, ועוד. בפרקים אלה, כמו בכל שאר פרקי הספר, מסופרים הדברים בגוף שלישי, והמספר מתערב תכופות במסופר ומעיר הערות על מעמד האישה, על דרכי השיחה של החברה המזרחית (סמלים, ג'סטות ומשלים רבים), על תפקידי האישה ביחס לבעל ועוד. הערות פרשניות אלה מנוסחות בצורה מכלילה, שנועדה להעמיד את המספר כבעל ראייה מקיפה יותר משל דמויותיו ובמידת-מה גם כפקיא יותר מקוראו הצפוי. לפיכך נמצא בהן דרכי ניסוח כמו "בחברות אלה", במזרח "נוהג הוא לומר" וכיוצא באלה. שמות הדמויות והמקומות ברומן כתובים במהופך (כמו "הבוט" במקום "טובה"). מעניין להזכיר, כי אחת הדמויות הנזכרות ברומן היא זו של ד"ר "יון", והקורא אינו מתקשה לזהות בה את דמותו של פרופ' נוי, המתוארת כאן בחום אנושי. קפק, הגיבור המרכזי, נראה בעיניו כשייך לבני דור של צעירים מזרחיים שהם, כדבריו, "תלושים! אבודים! ללא עבר עם הווה מאולץ וכלי עתיד רוחני." אמו ניצבת נדהמת בפני תרבות מתירנית, שבה, לדבריה, "המאמין הוא פרימיטיבי, והפורק עול מתקדם". קפק עצמו, בהתבגרו, נושא על גבו את זכר המעברה, המחסור, העוני, והניסיון המתיש להתאקלם בארץ. בגלות אמריקה הוא עשוי למצוא פתרון חלקי למצוקתו, ואכן לשם מועדות פניו. הוא מוטרד מכך שה"מימסד" האירופי, כדבריו, אינו מכבד את עברם של יהודי המזרח ומסרב להכיר בתחושותיהם, ויהודי המזרח עצמם נלחצים בכורח הנסיבות להתבייש במורשתם התרבותית, כי "האופנה עכשיו היא להתמערב או להשתאכנו". כדברי קפק. בדור האבות אין קפק מוצא נחמה, זהו דור תשוש, שטרם השתלב בארץ, והוא מזועזע כשאמו מספרת לו על המפגש הראשון עם הארץ: מלוד הם הועלו "על משאית זקנה, בעיצומו של הלילה למעברה. הבוקר אור ואנחנו באהלי סירים, אי שם בחולות השרון... חלב שבשדי התיבש כליל ולא יכולתי להיניק מצער, כעס ואכזבה... חשבתי לקברו (את התינוק, אחיו של קפק — ל.ח.) חי בחולות ולשכוח הכל...". גם לקפק עצמו משא זיכרונות מבית-הספר במעברה, מהמורים, מתנאי המגורים, שפגמו בנפשו, אף-על-פי שפתח את המעגל, שתנאי המעברה סימנו עבורו.

אלי עמיר פרסם רק פרק אחד מתוך רומן העומד להופיע ברפוס, תרנגול כפרה (שטאל אברהם, עורך "נעורים", מקראה לתלמיד, משרד החינוך והתרבות, אגף הנוער, המחלקה לחינוך חברתי, ירושלים אלול תשל"ה, 90-101). המספר הוא ילד שנלקח מהמעברה לקיבוץ, וחוזר לבקר בביתו. כבר ברדתו מהאוטובוס הוא שומע את הנהג פונה אל הנוסעים בהיגוי נלעג, המזכיר לו את ההיגוי ששמע מילדי הקיבוץ: "יאללה, יאללה, החוצה". וברדתו, מלא התרגשות וזעגועים לביתו — הוא נבהל מהמעברה ומאהליה. הוא רואה את אבו ג'מילה ג'מלתו, גיבור ילדותו, שהפך לזקן מקבץ נדבות — ואינו אותו חרוץ וברחן אלגנטי, "מלך" השמחות והחתונות בעיראק. פניו המעוותים של אבו-ג'מילה, עיניו הריריות, הם רק הכנה לשאר תופעות מדכאות שהמספר-הילד עומד לראות ולשמע: אוהלים מדכאים, גברים עיראקים יושבים על מיטות וארגזים באוהלים כשהם לבושי חליפות מרופטות, אחיותיו בנות הגילים השונים הלומדות באותה כיתה בבית-הספר, אביו חסר החקווה ואינו מאמין בשום התארגנות אפקטיבית. אך אפילו בנסיבות אלו זורקת משפחתו את תרנגול הכפרה שהביא עמו מהקיבוץ, על שלא נשחט כהלכה. המחבר מגדיר את הסיפור כפרק מרומן, ויש להניח שהרומן יצטרף מבחינת התימטיקה ונקודת הראות שלו לרומנים המעברה ושויים ושויים יותר.

בין יוצאי עיראק שיצא להם מוניטין בינלאומי בתחום הרומן הוא הסופר, העיתונאי והמחזאי נעים קטן (נולד בבגדאד ב-1928). קטן הוא חניך ב"ס אליאנס וביה"ס למשפטים בבגדאד. למד בסורבון בפריז ובשנת 1954 היגר לקנדה. יסד כתבי-עת יהודי בצרפתית ולימד באוניברסיטת לאבאל

ונתמנה ליו"ר המחלקה לכתיבה ולפרסום במועצה הקנדית. שני הרומנים שלו *Adieu Babilone* (1975); *Paris Interlude* (1979) שתורגמו לאנגלית דנים בחייו בעיראק ובפריז והשאיירו רושם גדול על הקוראים והמבקרים בחו"ל. רומנים אחרים של נעים קטן בצרפתית שאינם נוגעים לחייו בעיראק הם: *Dans le désert, La Traversée, Le Rivage, Les Fruits Arrachés*.

8.0 המחזה

ידועים שישה מחזות שכתבו יהודי עיראק, אולם מספר זה אינו משקף את הפעילות הענפה של היהודים בתחום התיאטרון וההצגות בערבית⁶³, בעברית, בצרפתית ובאנגלית שהועלו, מאז שנות העשרים, על-ידי שחקנים יהודים בוגרי המכון לאמנות יפה שנוסד בראשית שנות הארבעים. הסיבה למיעוט מספרם של המחזות שכתבו יהודים נעוצה בכך, שהבמאים העדיפו יצירות מצריות ויצירות אירופיות מתורגמות לערבית.

בין השחקנים היהודים המפורסמים בעיראק יש להזכיר את זקן השחקנים היהודים כדורי שהרבאני. כן התפרסמו אליהו סמירה, נעים אצלמן, שאול שלו, אריה אליאס, סלמאן עבדאללה ויצחק בטאט. בין השחקנים העממיים שהציגו בבתי-מלון היה נעים אצלמן שהתפרסם בשם כשכש ביג. לפי עדותו עיבד וכתב למעלה מ-300 מחזות עממיים קצרים. אולם למרבית הצער, הוא שרף אותם לאחר עלייתו ארצה ב-1951. מחזה יחיד בשפה הערבית של יהודי בגדאד שהגיע אלינו הוא המחזה "החתונה בבגדאד" מאת השחקן סלמאן עבדאללה (יוסף סולומון), שהוצג גם בישראל. סלמאן עבדאללה כתב שני מחזות נוספים, אך גם הם אבדו.

רק סופרים יהודים מעטים הדפיסו את המחזות שחיברו. בראשם יש להזכיר את מחזהו של ד"ר סלמאן דרויש אל-אח'לאץ ואל-ח'יאנה (המסירות והבגידה, בגדאד, 1927), שהועלה על במת בית-הספר היהודי רחל שחמון. שלום דרויש שפרסם את המחזה בעד מות אח'יהי (לאחר מות אחיו, בגדאד, 1931). אדוארד שאול כתב מחזות רבים עבור קול ישראל בערבית, ועוד כהן תרגם ועיבד עשרות מחזות עבור קול ישראל בערבית בתוכניתו "מתיקי בתי המשפט". כמו כן תרגמו הסופרים היהודים ועיבדו עשרות רבות של מחזות לתיאטרון העיראקי ולהצגות שהתקיימו בבתי-ספר יהודיים, אולם רק מחזה אחד מהם הודפס והגיע לידינו, והוא המחזה ויליאם טל של המשורר האנגלי שרידאן, שתרגם לערבית בשנת 1932 המשורר היהודי אנואר שאול והוא הוצג בבתי-ספר יהודיים ועל במות שונות.

היחידי שכתב מחזות מודרניים שבהם ניסה סגנונות זרמים חדשים כגון הסימבוליזם, האבסטרקט והאבסורד הוא סמיר נקאש בקובץ מחזותיו אל-ג'נוה ואל-אנסיאב (עליה על שרטון והשתחררות, 1980) המכיל שלושה מחזות נסיוניות חדישות בטכניקה שלהן.

מבין יוצאי עיראק שלא עלו לישראל התפרסם נעים קטן במחזותיו שכתב בצרפתית בקנדה, כגון: *La discrétion et autres pièces*.

9.0 המוסיקה והזמרה

גם בתחום המוסיקה והזמרה הצטיינו יהודי עיראק. גדולי הזמרים, המוסיקאים והמלחינים בשפה הערבית ובמוסיקה המזרחית היו יהודים. בין הבולטים היו האחים אל-כויטי, אל-עמארי, סלמאן שבת' ואחרים, שעדיין שרים בשידורי-ישראל ומקשיבים להם אף בעיראק. כמו כן יש להזכיר את אברהם ח'אוי המנגן על "קאנון", הזמר יחזקאל מועלם, אהרן כהן ומנשה שוחט המתופפים. בין הזמרות היהודיות התפרסמה בעולם הערבי הזמרת סלימה פאשא⁶⁴.

כל הזמרים היהודים שנשארו בחיים עלו ארצה. חלקם עברו בשידורי-ישראל. העולה הוותיק מבין עובדי שידורי-ישראל הוא מר עזרא אהרן המכונה "מלך העוד", שעבד במשך שנים רבות כמנהל המחלקה לזימרה ומוסיקה ב"קול-ישראל" בשפה הערבית⁶⁵. חשיבותם של הזמרים והמוסיקאים היהודים לגבי המוסיקה בעיראק, מופגנת אצל האשם מחמד רג'ב בספרו — אל-מקאם

אל-עיראקי (בגדאד, 1961). הוא כתב ביוגרפיות של 24 זמרים ומוסיקאים יהודים עם תמונות של אחדים מהם בהזכירו שהיו מגדולי עולם הבידור בעיראק.

10.0 הציור

גם בשטח הציור בלטו יהודי עיראק עוד לפני עלייתם ארצה. בארץ זוכה להערכה אמנות הציור והפיסול, ולכן פנו צעירים מוכשרים לשטח זה. מבין ציירים אלה היו אף שזכו למוניטין כמו עזון נעים, מרדכי מורה, נעים בסון, ג'ורג' שמש, נעים זלאיט, עובדיה אגסי, יהודה ורדי, משה ורדי, אברהם חדד, יערה בן-דוד, קליר יניב, שמשון מרחב ואחרים, שהשתתפו בתערוכות יחיד ובתערוכות קבוצתיות בארץ ומחוצה לה. חלק ניכר מהם זכה להערכה רבה מצד מבקרים בין-לאומיים נודעים, ואף ייצגו את ישראל בתערוכות בין-לאומיות חכו בפרסים שונים.

11.0 אחרית דבר

מענין לעמוד כאן על הדמיון בין הסופרים היהודים בעיראק לבין הסופרים הנוצרים בלבנון, ומה הם שלבי קליטתם בישראל.

המכנה המשותף בין הסופרים הנוצרים בסוריה ובלבנון לבין עמיתיהם היהודים בעיראק היה, שלגבי שניהם לא היוו השפה הערבית הקלסית וספרותם גורם של קדושה. יסוד השמרנות והדבקות במסורת הספרותית הערבית-המוסלמית לא היה קיים אצל הסופרים היהודים בעיראק, למרות שרמת סגנונם היתה טובה יותר מזו של הסופרים הנוצרים במאה ה-20.

המשוררים הנוצרים מהתקופה הג'אהילית וראשית האיסלאם היו מקור גאווה לנוצרים בסוריה ובלבנון, אך בשום פנים ואופן לא שימשו מופת הראוי לחיקוי ומקור השראה לשירתם, כפי שהדבר מתבטא אצל בשארה אל-ח'ורי (1890—1960) שכונה את עצמו אל-אח'טל אל-צגיר על שמו של המשורר הנוצרי אל-אח'טל (מת ב-711), שהיה משורר החצר של החליף עבד אל-מלכ בן מרוואן. גאווה זו התבטאה במחקריו של הכומר הקתולי לויס שיח'ו (1859—1928) "ניצור" את כל משוררי הג'אהלייה, ובתוכם המשורר היהודי שמואל בן-עאדיא (אל-סמואל) בספרו הידוע משוררי הנצרות (שעראא אל-נצראניה — 1924—1927) בארבעה כרכים. גם המשוררים היהודים מתקופת הג'אהליה ותקופת "תור-הזהב" בספרד, שחיברו את שירתם בשפה הערבית, היו מקור גאווה ליהודים בעת החדשה. זו הסיבה לכך, שהמשורר והחוקר היהודי הקראי העו"ד מראד פרג' במצרים (1866—1956) קם להגן על המשוררים היהודים בני התקופה הג'אהלית וכתב את ספרו "המשוררים היהודים-הערבים" (אל-שעראא אליהוד אל-ערב) (אלכסנדריה, 1939). המשוררים אנואר שאול ומראד מיכאל רצו להדגיש את הקשר שלהם עם המשוררים היהודים בתקופה הג'אהלית, הראשון קרא לעצמו אבן-אל-סמואל והשני כינה את עצמו אל-סמואלי. דבר זה סימל בעיני המשוררים היהודים את חידוש הקשר עם השפה הערבית הספרותית ושירתה, אך כל זה לא גרם להם לבטל את אישיותם ולחקות בצורה עיוורת את אותם המשוררים היהודים, כגון אל-סמואל בן עאדיא ואבראהים אבן סהל אל-אנדלסי, כפי שקרה למשוררים המוסלמים בארצות ערב. על כן מגעם של הסופרים היהודים עם הספרות האירופית ובמיוחד עם הספרות האנגלית והצרפתית — היה הדוק יותר מגעם עם הספרות הערבית הקלסית, והיה לגורם מדרבן לחידושים בתחום השפה והספרות (בדומה לתהליך בקרב הסופרים הנוצרים בסוריה ובלבנון). העיתונות היהודית בשפות הערבית, האנגלית והצרפתית גרמה ליהודי עיראק להדק את מגעם עם אחיהם באירופה. הם שאבו עידוד מתרומתם של יהודי אירופה וארצות-הברית לתרבות המערב ולספרותה. זו הסיבה שיהודי עיראק לא גילו יחס עוין כלפי המערב וספרותו, כפי שקרה ברוב המקרים אצל הסופרים המוסלמים. מכנה משותף אחר בין הסופרים והמשוררים הנוצרים הסורים-לבנונים והסופרים היהודים בעיראק הוא ספר התנ"ך, ובעיקר פרקי השירה שבמקרא, שקירבו אותם לספרות האירופית ובמיוחד לזרם הרומנטי. זו הסיבה לכך, שהסופרים היהודים, שבחלקם היו חברים באגודה

העברית-הספרותית בבגדאד, מצאו שפה משותפת עם זרם הרומנטיקה של חבורת "אגודת העט" (אל-ראבטה אל-קלמיה), (1920—1931) שנוסדה בניו-יורק על-ידי המשוררים הסורים-לבנונים בראשותו של ג'בראן ח'ליל ג'בראן. הנוצרים הסורים-לבנונים המירו בהדרגה את לשון התפילה הארמית בערבית, תהליך שהחל במאה ה-16 והגיע לסימומו בכך שהלשון הערבית הספרותית דחקה את מקום הארמית לחלוטין, הן בחיבור הזמירות והפיוטים הדתיים והן בתחום היצירה החילונית. לכן שקדו רבים מהנוצרים בסוריה ובלבנון על לימוד השפה הערבית ודקדוקה ועל טיפוח ההסטוריוגרפיה הערבית. הזדהותם של חוגים אלה עם הלאומיות הערבית הלכה וגברה על אף הטבח, שנערך בהם מזמן לזמן במאה ה-19.

תהליך כזה לא פקד את יהודי עיראק. הלשון הערבית לא החליפה מעולם את הלשון העברית בתפילה ובחיבורים הדתיים. גם הפירוש הערבי להגדה של פסח לא היה צעד בכיוון זה. הטבח והפרעות ביהודי בגדאד בחג השבועות תש"א (1-2 ביוני 1941) הגבירו בהם את הכרתם הלאומית, את הזדהותם עם הציונות ובסופו של דבר הביאו לעלייתם לארץ-ישראל. אך לעומת זאת גרמו הפרעות גם לקיטוב נגדי, והיו כאלה שהצטרפו לשורות המפלגה הקומוניסטית העיראקית, בראותם בה פתרון מהיר ומעשי יותר לבעיית המיעוטים בעיראק.

פריחת הפטריויזם העיראקי והפיכת השפה הערבית לשפה הרשמית של המדינה הצעירה, צמצום שיעורי-הדת ולימוד השפה העברית בבתי-הספר היהודים, ירידת רמת מורי העברית, הצטרפותם של מספר לא מבוטל של צעירים יהודים לבתי-ספר ממשלחיים ומיסיונריים ומגמת ההתמערבות של יהודי עיראק — כל אלה גרמו להתרחקותם של צעירים רבים מן המסורת היהודית, והעלייה לישראל היא שהצילה אותם מטמיעה מוחלטת ומאיבוד זהותם הלאומית היהודית.

היו גם גורמים שהרחיקו יהודים רבים מן ההתעניינות בספרות הערבית. אלה היו רמתה הנמוכה של הספרות הערבית ומעמדם הנחות של הסופרים והמשוררים, העדר איגוד סופרים שדאג לשכר הסופרים ולתמלוגים עבור יצירותיהם בארצות ערב, הזלזול בשפה הערבית מצד היהודים והמיעוטים האחרים עקב לימוד השפות האירופיות וההרגשה, שההתמסרות לספרות הערבית היא בבחינת ברכה לבטלה. סיבה נוספת לדחייה מן הספרות הערבית בקרב היהודים היא שהשפה והספרות הערבית ספוגה רוח מוסלמית הזרה להם. הספרות הערבית הקלאסית והמודרנית במיוחד לא ענו על צורכיהם החברתיים, הלאומיים והרוחניים.

עולי עיראק קיבלו בשמחה את האפשרות להתבטא בשפה הערבית אחרי עלייתם ארצה. הזרם הציוני שביניהם העדיף את העיתונות ההסתדרותית הערבית כמו אל-יום וחקיקת אל-אמר, בעוד שהזרם הקומוניסטי העדיף את העיתונות הערבית של מק"י. היה אף שיתוף-פעולה יהודי-ערבי בשטח הספרות עד כדי כך, שיו"ר אגודת העט של כותבי הערבית בישראל נבחר מבין הסופרים היהודים מעולי עיראק, והוא סלים שעשוע. סופרים יהודים קומוניסטים עבדו במערכות העיתונות הקומוניסטית הערבית. אולם עד מהרה ראו הסופרים היהודים מעולי עיראק שהסופרים הערבים רואים בהם מתחרים ובעלי שאיפות לאומיות שונות מהם. הם גם חשו, שהציבור היהודי לא רואה בעין יפה את התמדתם של הסופרים מעולי עיראק לכתוב בערבית. הסופרים עצמם גם חשו שהיצירה בשפה הערבית מנתקת אותם מהציבור היהודי ומפריעה להם להשתלב בחיים התרבותיים והחברתיים בישראל.

הסופרים הקומוניסטים מבין עולי עיראק חשו עד מהרה, שהסוציאליזם בישראל והאיגודים המקצועיים ובראשם ההסתדרות מעניקים שוויון מעמדי, ושבישראל אין פועלים המנוצלים על-ידי הפיאודליזם והמעמד העשיר כמו בעיראק. לימוד השפה העברית, השירות בצה"ל והשתלבותם של יהודי עיראק בחיים הכלכליים והחברתיים בישראל הרחיק בהדרגה את הסופרים שביניהם משורות מק"י, עד שכיום אין אנו מוצאים אף סופר או משורר מבין עולי עיראק הכותב בכתב-העת הערביים הקומוניסטיים בארץ.

הפחד מהשלטון העריץ ומעיונות המוני העם מנע בעד הסופרים היהודים בעיראק מלדבר על

האפליה נגדם, על העושק והעוול, הרדיפות וההשפלות, הן משום שהתרגלו להם מדורי-דורות והן משום הפחד מהעלאת נושאים אלו, העלולים להביא עליהם אשמות של הסתה או האשמות שווא של פעילות ציונית או קומוניסטית. לעומת זאת חשו עולי עיראק, שעצמאות ישראל היא התגשמה חלומם המשיחי ותקוותיהם הלאומיות, ושהם חוזרים "הביתה", לארץ הקודש שחלמו עליה. חילוניות המימסד בישראל, כורות הישוב הוותיק לגבי עברם ומצבם הכלכלי, התרבותי והחברתי, חבלי הקליטה הקשים במעברות, הבורות והזלזול במורשתם התרבותית ובהשכלה שרכשו בעיראק, כל אלה הביאו להרגשת תסכול ומרירות, שדחפו בתחילה רבים מהם לזרועות הקומוניזם בישראל. מכאן קיבלה יצירתם הספרותית כיוונים של הבעת זעם ומרירות, שהתבטאו ברומנים כגון המעברה מאת שמעון בלס ורשעים ושוים יותר מאת סמי מיכאל, או של דיון בתנועה והמחותר הציונית בעיראק, כגון: מחקרם של ד"ר חיים כהן, יוסף מאיר והרומנים של אמיל מורד מבבל במחותרת ושל סמי מיכאל סופה בין הדקלים וחופן של ערפל (1979). הם רצו להוכיח את עברם הציוני ומאבקם למען המדינה בדרך ולמען העלייה לישראל, ולהראות שאין יהודי עיראק נופלים משאר העדות בנאמנותם למדינה. כיוון שלישי, שבראשו עמדו נסים רג'ואן וד"ר אהרון יצחקי, ד"ר חיים כהן וד"ר סמי סמוחה, ושמעטים אחרים הלכו בו, הוא הניסיון לעמוד על שורשי הבעיה של העדות והפער החברתי בישראל. הכיוון הרביעי הוא מחקרים היסטוריים על עברה של יהדות עיראק, כדי לעמוד על תפארת העבר ולנטוע ביהדות עיראק גאווה בעברם התרבותי והישגיהם הרוחניים והחומריים. הכיוון החמישי הוא זיכרונות העבר והנגישות והרדיפות שנרדפו יהודי עיראק, כיוון זה בא כתגובה להתרבותם של ממשלות ערב על יחסם "הסובלני" ליהודים בארצם. בראש זרם זה עומדים יצחק בר-משה בספרו יציאת עיראק, סמי מיכאל בסופה בין הדקלים ומכס סודאי בספרו בשפה האנגלית כולם מחכים לתלייה. הכיוון האחרון מיוצג על-ידי בני הדור הצעיר של יהודי עיראק שרובם קיבלו את חינוכם היסודי והתיכוני בארץ ואין הם מתרשמים מהגולה כמו הדור שקיבל את חינוכו התיכוני או האוניברסיטאי בעיראק. הם רואים את עצמם כישראלים, אם כי לפעמים חיים אחדים מהם בתחושת קיפוח.

בסיכומו של דבר, הסופרים היהודים בעיראק שיקפו ביצירותיהם בערבית את הצד הבורגני, האינטלקטואלי, האידיאליסטי והפטריוטי העיראקי של אישיותם. הם גילו מסירות ודאגה להתפתחותה ולקידמתה של עיראק והניחו את גרעין תחייתה הספרותית, החברתית והמדעית בצד ההתפתחות הכלכלית והפוליטית, על אף האפליה הגלויה והסמויה והרדיפות שסבלו. בתקופות של רגיעה נתקבלו הסופרים היהודים כחברים שווים ותפקידם החלוצי מוכר עד היום על-ידי חוקרים מעיראק ומארצות-ערב אחרות, ששבתו את הישגיהם לא כיהודים אלא כסופרים עיראקיים. אפלייתם בשל היותם יהודים, כגון בקשתם של המו"לים מן הסופרים ששמותיהן של הדמויות השליליות לא יהיו מוסלמים מובהקים⁶⁶; הביקורת על סופרים יהודים שטיפלו בנושאים שנראו מיוחדים ליהודים; הזמנתם לביורר ואף למשפט על שכתבו דברים שלא נשאו חן בעיני השלטונות — כל אלה סייעו לנפץ את האשליה שטיפחו לעצמם משכילים אלה, כי הם סופרים עיראקיים ופטריוטים התומכים בשאיפות הלאומיות של הארץ שנולדו בה ושל שאר ארצות ערב, וכי אין להם כל נטייה לציונות.

העובדה, שהסופר, המשורר והכלכלן היהודי מאיר בצרי, שהיה מן הנלהבים ביותר לפטריוטיות העיראקית, נאלץ לברוח מעיראק מחמת הרדיפות שרדפו אותו שלטונות עיראק, על אף תרומתו הרבה בתחומי הכלכלה, המדינה והחברה, הספרות, ההיסטוריה והמחקר המדעי, סתמה את הגולל על ניסיון טרגי זה של טמיעה תרבותית ורוחנית מרצון. הרדיפות שגברו ערב העלייה ההמונית של יהודי עיראק גרמו לכך שהסופרים היהודים, שראו את עצמם כלאומנים עיראקיים לכל דבר, ישובו ויהרהרו בזהותם הלאומית; וכשנפתחו שעיר העלייה והיו חילופי פליטים בין יהודי עיראק ובין הפליטים הערבים, כפי שראו זאת הממשלה העיראקית והעיתונות דאז, עלו כרובם ארצה וחזרו על-פירוב לשפת היצירה של אבותיהם — לשפה העברית. המעטים שהתמהמהו והיססו שילמו על

כך בסבל רב, כמאסרים ובעינויים, שסבל אחיהם בתקופת המעברות וייסורי הקליטה בישראל נחשבים כאין וכאפס לעומתם.

עם יציאתם של אחרוני הסופרים היהודים בארצות ערב ובהם אנואר שאול, סלים אל-בסוק, מוראד אל-עמארי, נעים טוויג ומאיר בצרי מעיראק בין השנים 1971—1974, בא הקץ ליצירה היהודית בארצות-ערב בלשון הערבית, שאת ראשיתה ציין במאה השישית לספירה המשורר היהודי שמואל בן-עדיה, את שיאה ציין המשורר אברהם בן סהל בספרד, ואת סופה — המשורר מאיר בצרי, ראש הקהילה האחרון של גלות בבל.

הצעירים מעולי עיראק, שעלו לישראל, עברו ברובם לכתוב בשפה העברית. אחדים מהם כתבו על תלאות הקליטה והיחס השלילי של ה"יישוב הוותיק" כלפי העולים בתקופת המעברות, ובזאת שיקפו את דעת הקהילה בכלל לגבי תקופה קשה זו. היצירות שנכתבו לאחר תיאור תקופת המעברות מצביעות על הסתגלות רוחנית ותרבותית של יהודי עיראק במולדת החדשה-ישנה.

יוסף אורן, במאמרו על ספרו של סמי מיכאל חופן של ערפל, היטיב לתאר את האווירה הספרותית והתרבותית ששררה בארץ בשנות ה-50, אווירה שהצטיינה בהסתגרות תרבותית לעומת הפתיחות ההדרגתית שהחברה הישראלית מגלה כיום:

סופרי "דור בארץ" טיפחו בכתיבתם, באותו עשור ראשון למדינה, את מיתוס "הצבר". בן-הארץ הובדל מיהודי-הגלות, והוא גילם בחושניותו ובתעוזתו את דמות היהודי החדש, היודע ללחום ולאהוב, לעבוד ולצחוק, שלשונו עניינית, דיבורו ישיר ורגשותיו פורצים תחומי התייחסות מסורתיים. מרכיבי-השלמות של דמות-הגיבור הספרותי גם ביטאו וגם בראו את האטמוספירה הרוחנית, שאפיינה את הספרות באותם ימים לא-רחוקים. היתה בולטת בה נטיית ההסתגרות כלפי יהודי התפוצה אף יותר מאשר כלפי קיומם האנושי של בני-אדם בחברות אחרות. לא רק "העברים הצעירים" ["הכנענים"] גילו זרות ועוינות כלפי קיום יהודי מחוץ לארץ-ישראל, והם היו הקיצוניים שבכולם, אלא אף האחרים — שלא נקטו במפורש באידיאולוגיה הכנענית — נתפסו ליומרת ההתנשאות, שהיתה כה מגוחכת במציאותה של מדינה צעירה, אשר קלטה עליות-ענק, ששינו את יחסי הרוח והמיעוט בין ילדי-הארץ ובין העולים אליה.

המרירות שציינה את הספרות העברית החילונית של יהודי עיראק בארץ, עקב האכזבה מניפוץ חלומות התחייה המשיחית או תסכול רגש ההשתייכות, מפנה את מקומה לתחושת ביטחון עצמי ורגש ההשתייכות לעם צעיר ולמדינה דינמית ומשגשגת.

בעיית השתלבותם של עולי עיראק בישראל היא חלק בלתי נפרד מבעיות השתלבותם בה של הספרדים ושאר עדות המזרח. השתלבות זו הנה הכרחית לביטחונה, להתפתחותה ולשגשוגה של מדינת-ישראל. נראה שרק חברה, השואפת לתרבות פלורליסטית ופתוחה, בדומה לחברה של ארצות-הברית, יכולה לזרז את תהליך שילובן של כל העדות וליצור הרמוניה בין העדות. או תפתח תרבות ישראלית חדשה, ובחברה פלורליסטית כזו יחיו עדות המזרח ללא רגשי קיפוח, תיסכול ומרירות, המעודדים ירידה מן הארץ ובגידה בערכי היהדות והצינונות. המגמה ליצור תרבות "ישראלית הומוגנית" או במלים בוטות — המגמה ל"שכנו" את הספרדים ועדות-המזרח בישראל — היא מגמה פסולה ומסוכנת, הגורמת מצד אחד רגש עליונות של האשכנזים על הספרדים ומצד שני רגש של נחיתות והשפלה בקרב עדות-המזרח. היא גם מחבלת בסיכויי השלום עם הערבים, כי נראה שיש בקרב קובעי המדיניות במדינה הסבורים, שכדי להשלים את מלאכת "שכנון של עדות המזרח", על ישראל להישאר במצב של "לא-שלום-לא-מלחמה" עם מדינות ערב, מכיון שמצב של שלום יביא כביכול להתרחקותן של עדות המזרח מהתרבות הישראלית ואף לטמיעתן של העדות האחרות בתרבות הערבית, דבר שהוכחה אי צדקתו ביוזמת השלום עם מצרים. מגמות סתגרניות אלה, המבקשות להפוך את ישראל לגיטו, שבו תרבות העיריה המזרח-אירופית היא השלטת, יביא לניכורו של רוב הציבור היהודי המזרחי בארץ ויחבל באחדות העם היושב בציון ובמגמה לגבש

תרבות מגוונת ועשירה שישתתפו בה כל העדות בישראל.

ההשקפה שתרבות המזרח מייצגת פולקלור, שיש לרשמו לפני העלמו, גם היא השקפה מזיקה. השקפות ומגמות כאלה מעודדות את יחס האפוטרופסות והעליונות של האשכנזים על הספרדים ועל שאר עדות המזרח. בעבר ראו בהם ידיים עובדות לכיבוש העבודה מידי הערבים, ולאחר מכן קבעו את מעמדם, את מקצועותיהם ואת הסטטוס החברתי שלהם על-ידי אזורי ריכוז אוכלוסייה מזרחית בעיירות-פיתוח וקביעת עתידם החברתי והתרבותי באמצעות מבחנים פסיכוטכניים לילדיהם וכפיית מקצועות מסוימים עליהם. אנו סבורים, ששוויון זכויות לכל העדות, ביטול הפער, העלאת רמת בתי-הספר שיש בהם רוב ספרדי והשוואתם לאלו של בני עדות המערב, הגדלת מספר השרים מעדות המזרח בממשלה, וכמוהם גם מספר הפקידים במשרד-החוץ ובשאר המשרדים. יביאו בסופו של דבר לחברה משגשגת ללא פערים וללא נוער-שוליים.

הערות

- 1 ראה אברהם בן-יעקב, קברים קדושים בבבל, ירושלים, מוסד הרב קוק, 1973.
- 2 כך כותב, למשל, מנשה יחזקאל מצליח בהקדמה לספרו כתאב מסלי אליוקת (ספר מבדר הזמן), הכתוב באותיות עבריות בשפה העממית היהודית: פינו מן כלאם דברי תורה, מעשיות ומתאלאח וסוואלף צחך (יש בו מדברי תורה, מעשיות, פתגמים ואנקדוטות מצחיקות) למען יתעלמן אל-נאס עקל וכופת הקב"ה וכו' (ישילמדו האנשים לקח ויראת הקב"ה וכו').
- 3 ב-1971 הופיע החיבור האחרון של מאיר בצרי, שהוא אחרון הסופרים היהודים שיצרו בארץ ערבית מאז עלייתו של המשורר כחג'אז שמואל בן עדיא במאה השישית לספה"ג.
- 4 לפי ש' מורה, חיבורי יהודים בלשון הערבית 1863-1973 (ירושלים, מכון בן-צבי, 1973). המספר אינו מדויק, כי ספרים רבים לא הגיעו לידיעתנו.
- 5 "השפעת החושבים היהודים על החברה העיראקית החדשה", סדרת מאמרים מאת אנואר שאול, מאיר בצרי, נעים טויג, סלמאן דרויש ושלום דרויש, בנספח הספרותי של עיתון אל-אנבא מיום 8.12.75 עד 21.1.77. על הרופאים היהודים בעיראק ראה ספרו של ד"ר סלמן דרויש, הכל שקט במרפאה (בערבית), ירושלים, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק, 1981.
- 6 עמ' שיג. מאיר בנייה מצא עוד כמה ספרים חוברות נוספות שנעלמו מעיני החוקרים.
- 7 אברהם בן-יעקב, יהודי בבבל (ירושלים, 1965), עמ' רא-רב.
- 8 חיים י' כהן, הפעילות הציונית בעיראק, ירושלים, 1969, ע' 59.
- 9 שירתם של רבני עיראק נאספה בספר של בן-יעקב: שירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים (מכון בן-צבי באוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ל—1970).
- 10 ראה הרב יוסף חיים מגדולי רבני בבל, מאת אברהם בן-יעקב (ירושלים, תשל"ז).
- 11 כן ישנם עורכדין העוסקים ביצירה הספרותית כמו יואב חייק, וחוקרי ספרות וכיניהם פרופ' לב חקק, שהוא גם עורך-דין. ראה גם נוהת קצב, "השתלבותם של יוצאי עיראק בחיים התרבותיים והפוליטיים בישראל" — מוגש למכון בן-צבי, ירושלים, 1973.
- 12 ראה שמואל מורה, חיבורי יהודים בלשון הערבית (ירושלים, 1973), עמ' 49-50; 103.
- 13 על אלי כדורי ראה שני מאמריו של נסים רג'ואן בקשת, שנה 17, חוברת ד', קיץ 1974, ושנה 18, חוברת א', סתיו 1975.
- 14 שמות הספרים הנ"ל בערבית ראה חיבורי יהודים בלשון הערבית, עמ' 23, 62, 144. על פעילותם של יהודי עיראק בספרות הערבית ראה מאמרי ב-Encyclopaedia Judaica חחת הערך Oriental Literature, כרך 12, עמ' 1462-1467.
- 15 על תרומתם של יהודי עיראק לחברה העיראקית — ראה סדרת המאמרים בעריכתו ופריעטן של מר אנואר שאול, שהחלה להופיע כל יום ששי ב-אל-אנבא החל ביום 8.12.75 ואילך.
- 15 ראה מאמרו של ניר שוחט במערכה, שנה 15, ינואר 1976, גיליון 180, עמ' 19.
- 16 ראה גם מאמרו של ניר שוחט במערכה, שנה 15, יולי 1975, גיליון 174, עמ' 16-17, ומאמרו של שמואל מורה בנהרדעא, ביטאון מרכז מורשת יהדות-בבל, מס' 2, סתיו 1979, עמ' 22-23.
- 17 ראה הערבית היהודית של בנדאד, ספר א-ב (תל-אביב, תשל"ה-תשל"ז). על ספר א' ראה מאמרו של יצחק בר-משה במערכה, שנה 15, מרס 1975, גיליון 170, עמ' 26, 27, וכן ש. מורה, נהרדעא, מס' 3, 1980.

- 18 על העיתונות היהודית בארצות-ערב, ראה את מאמרו של שמואל מורה באנציקלופדיה יודאיקה (באנגלית), כרך 13, עמ' 1041-1042.
- 19 סלים יצחק היה עורך-דין, שימש מזכירו של הרב הראשי עזרא דנגור והיה מתרגם בשגרירות גרמניה לפני מלחמת העולם הראשונה.
- 20 על פעילותו של אנואר שאול בשבתוני המנורה ואל-חאצד, ראה האוטוביוגרפיה שלו סיפור חי בארם-נהרים, ירושלים, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק, 1980, עמ' 76-79, 148-173.
- 21 ראה יצחק בר-משה, יציאת עיראק, זכרונות משנת 1945-1950, ירושלים 1977, עמ' 199-201, וכן זכרונותיו של עז"ר מאיר מועלם שנתפרסמו באל-אנביא החל ביום 25.1.1981.
- 22 על סלים בסון ראה תרגום ואח"א"ר פי אל-אדב אל-ערבי פי אסראיל, (יוצרים ויצירות בספרות הערבית בישראל 1948-1978) מאת שמואל מורה ומחמוד עבאסי (ת"א, 1978), עמ' 30-32.
- 23 משוררי הדור הראשון פרסמו 18 קובצי שירה מתוך 20 קובצי שירה בערבית, שהופיעו בארצות-ערב. השניים הנותרים נחשבו על-ידי מראד פרג' הקראי המצרי (דיואן בארבעה כרכים, 1912-1938) דיואן אל-נדיים, מאת עבדאללה מוראל (הופיע בכיירות 1945).
- 24 הראשון שכתב שירה בפרוזה בעיראק ופרסם קובץ שירים פרוזאים, הוא מוראד מיכאל בקובץ אל-מורג' ואל-צחארא [כרי דשא ומדבריות] באמצעות השבועון אל-חאצד, 1931.
- 25 על מוראד מיכאל ראה מאמרו של יהושע בן-חנניה, "סופרים ומשוררים יהודים בעיראק", הד המורה, שנה ב', חש"ד-1944, גליון 4, עמ' 7, יוצרים ויצירות בספרות הערבית בישראל (הערה 22 לעיל), עמ' 208-209.
- 26 על תרומתם של יהודי עיראק להתפתחות הספרות הערבית בישראל לאחר קום המדינה, ראה מאמר ב-Encyclopaedia Judaica חחת הערך: Arabic Literature in Modern Eretz Israel, 1880-1948, בכרך 13, עמ' 1043-1040; וכן מאמרו של יהושע בן-חנניה, "סופרים ומשוררים יהודים בעיראק", הד המורה, גיליונות ח'-י"א, שנה ב', תשד"ד, 1944, עמ' 12, 7-6, 7-6, הדן בעיקר בעתונות היהודית בעיראק, במאיר בצרי, עזרא חדאד, אנואר שאול, מוראד מיכאל ושלום דרויש.
- 27 באמתחתו יש 12 ספרים המוכנים לדפוס, כפי שמסר המחבר בעל-פה. על אנואר שאול ראה אל-קצה אל-עראקיה, מאת ג'עפר אל-ח'לילי (ביירות, 1962), עמ' 207-232. רשימת חיבוריו שהופיעו בדפוס ראה חיבורי יהודים, עמ' 82, 86, 142, 144. ראה גם דאוד סלום, תטור אל-ספרה ואל-סלוב פי אל-אדב אל-עראקי, (בגדאד, 1959) עמ' 128-129; יוצרים ויצירות בספרות הערבית בישראל, עמ' 106-108. וכן האוטוביוגרפיה של אנואר שאול, סיפור חי בארם-נהריים, ירושלים, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק, 1980.
- 28 על מאיר בצרי ראה הסיפור הקצר של יהודי עיראק, 1924-1978, מאת שמואל מורה, (ירושלים, י"ל מאגנס, 1981), עמ' 155-159.
- 29 יוצרים ויצירות, עמ' 146-147 ומאמרו של שמואל מורה על "המשורר הילרי אברהם עובדיה" באל-שרק (חיפה, מס' 4, שנה 8, אוקטובר-דצמבר 1978, עמ' 115-122).
- 30 על שירתו הערבית והעברית של שלום כתב, ראה מאמרו של שמואל מורה בכמערכה, אלול תשל"ה — אוגוסט 1975, גיליון 1975 — עמ' 19-21. מחבר המאמר מסתייג מכמה הגומות שהופיעו במאמר הנ"ל ללא ידיעתו או ידיעת מערכת במערכה (ש"מ). ראה גם יוצרים ויצירות, עמ' 174-176.
- 31 ראה הערה מס' 26 לעיל.
- 32 על סלים שעשוע ראה יוצרים ויצירות, עמ' 110-111.
- 33 כיום פרופ' חבר באוניברסיטת חיפה ולשעבר גם ראש החוג לשפה וספרות ערבית שם. ראה יוצרים ויצירות, עמ' 125-126.
- 34 אל חופו של רעיון, עמ' 35.
- 35 על שלמה זמיר ראה לב חקק, עם ארבעה משוררים, אברהם בן-יצחק, אמיר גלבוט, נתן זך, שלמה זמיר (ת"א, 1979), עמ' 165-190.
- 36 ראה הקול מבעד לענף — עמ' 102. נימוקים מפורטים של חבר השופטים ראה בעל המשמר מיום 27.1.1961 (וכן שם, 26.1.1961); חלק מנימוקים אלה ראה במשא (למרחב), 27.1.61; וראה גם דבר, מיום 27.1.61; והארץ מיום 3.2.61.
- 37 שם, עמ' 55.
- 38 שם, עמ' 99.
- 39 ראה הקול מבעד לענף — עמ' 55.
- 40 שם, עמ' 64.
- 41 ירחון זה מופיע מתש"ך ואילך (בתחילה נקרא בשמות אחרים, הד המערכה, ניב המערכה ועוד), וכולל דיון בבעיות השעה, פרקי ספרות ופולקלור ומחקרים בתרבותם של בני עדות-המזרח, המעוצב על-ידי עורכו דוד סיטון, הער לצרכים התרבותיים והמדיניים של בני עדות אלה.

- 42 על גדות הנהרניים, עמ' 35.
- 43 אחד מהם הוא עו"ד סעד ליטו מלכי (1936) שעלה ארצה וכיום עורך-דין בבתי-ים.
- 44 ראה עבד אל-אלאה אחמד, נשאת אל-קצה ותטורהא פי אל-עיראק, 1939-1908, שם, (בגדאד, 1969), עמ' 85, 99, 101, על אנואר שאול וחשיבותו בהתפתחות הסיפור ראה עמ' 237-256; הסיפור הקצר של יהודי עיראק מאת שמואל מורה (ירושלים, 1981) עמ' 32, 49-55.
- 45 על סלמאן שינה ראה את ספרו מבבל לציון, זכרונות והשקפות (ת"א, 1955); נהרדיעה, ביטאון מרכז כורשת יהדות-בבל, שנה א', גליון 1, (סתיו, תשל"ט — 1978), עמ' 24; "לזכר נעדרים, עו"ד סלמן שינה ז"ל", מאת שמעון בן-יעקב, הפרקליט, 1979, עמ' 591-592.
- 46 אנואר שאול היה בין המחברים הראשונים, שפרסמו קובצי סיפורים (1930). הוא אף עודד סופרים אחרים לכתוב סיפור קצר באמצעות הענקת פרסים מטעם שבווענו הספרותי אל-האצר.
- 47 כגון: מופסן, אלפונס דודה, זולה, בורגה, בורדו, גוגול, צ'כוב, טולסטוי, ואחרים. רוב הסיפורים שתרגם אנואר שאול מספרות המערב (1937), הם צרפתיים, אנגליים ורוסיים. מלבדם תורגם סיפור אחד מאיטלקית, אחד מגרמנית, אחד מתורכית ואחד מאידיש (שלום אש).
- 48 כאן בעיקר לפי יעקב בלכול, הגחלת הראשונה, בגדאד 1938.
- 49 על אנואר שאול ראה הערה 27 לעיל וכן, מאמרו של שמואל מורה ב-Encyclopaedia Judaica כרך 12, עמ' 1465-1467; מאמרו של מרמורשטיין ב-Jewish Journal of Sociology דצמבר 1959, עמ' 187-200; מאמרו של יהושע בן-חנניה, סופרים ומשוררים יהודים בעיראק, הדי-המזרח, גיליון ח' ט', שנה ב', 1944, עמ' 12 ועמ' 6. נשאת אל-קצה, עמ' 237-256, וכן האוטוביוגרפיה שלו, סיפור חיי בארם-נהרנים (בערבית), ירושלים 1980. סיכום וביקורת של הסופרים של הקובץ בהמולת העיר, ראה במאמרו של:
- Emile Marmorstein: 'Two Iraqi Jewish Short Story Writers: a Suggestion for Social Research', *The Jewish Journal of Sociology*, vol. I, December 1959, pp. 187-200.
- 50 על יעקב בלכול ראה (Makarius, R. et L., *Anthology de Literature Arabe Contemporaine*, Le 4), p. 234, roman et la nouvelle (Paris, 1964), p. 234.
- 51 ראה את מאמריו של סהיל אדרים על שלום דרויש ב-אל-אדאב, שנה 1, גיליון 4, אפריל 1953, עמ' 34-35, ראה גם דאווד סלום, תטור אל-פכרה ול-אסלוב פי אל-אדאב אל-עיראקי (בגדאד, 1959), עמ' 136.
- 52 יהושע בן-חנניה, "סופרים ומשוררים יהודים בעיראק", (שלום דרויש, הדי-המזרח, שנה ב', גיליון י"א, תש"ד, 1944, עמ' 6-7); E. Marmorstein, *Jewish Journal of Sociology*, vol. I, December, 1959, pp. 187-200. וכן האוטוביוגרפיה של ד"ר סלמן דרויש, אחיו של שלום דרויש; הכל שקט במרפאה (כל שי האדיא פי אל-עיראדה), ירושלים, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק, 1981.
- 53 על אמנות הסיפור אצל מאיר בצרי ראה את מאמרו של מחמד חמדי אל-נבאהי ב-אל-אדיב, דצמבר 1956, עמ' 9-11. סיכום וסקירה על קובץ הסיפורים רג'אל וט'אלאל ראה במאמר של מרמורשטיין (ראה הערה 49).
- 54 וכן שמואל מורה, הסיפור הקצר של יהודי עיראק (ירושלים, 1981), ע"ע 155-159.
- 55 ראה את מאמרו בהערה מס' 52.
- 56 רשימת הסיפורים שפרסמה אסתרנינה אברהם ראה עבד אל-אלאה אחמד, נשאת אל-קצה, עמ' 450. על מליחה אסחייק ראה דאווד סלום, אל-אדאב אל-מעאצר פי אל-עיראק (בגדאד, 1962) עמ' 85-86.
- 57 הירחון הספרותי הקמוניסטי שיוצא לאור בחיפה מאז 1953. על סמי מיכאל ראה יוצרים ויצירות, עמ' 207; הסיפור הקצר של יהודי עיראק, עמ' 221-232.
- 58 דיון מקיף על סיפוריו של בר-משה במאמרו של שמואל מורה בשפה הערבית "עולמו הפנימי של יצחק בר-משה" אל-שרק (ירושלים) שנה 5, חוברת 1-2, אפריל-מאי 1975, עמ' 43-58, שהופיע גם בשבט ועם, סדרה שנה ג(ח), ירושלים, 1978, עמ' 425-444.
- 59 ראה גם מאמרו של שמעון בלס ב"הארץ" מיום 25 ביולי 1975. על יצחק בר-משה ראה יוצרים ויצירות, עמ' 27-28; והסיפור הקצר של יהודי עיראק, עמ' 233-250.
- 60 על עזרא תנדד ראה סופר ומחנך מבבל, דפי זיכרון לעזרא חדר ז"ל, מרחביה, תשל"ג — 1973.
- 61 שמעון בלס אף עבר בינתיים למחקר בתחום הספרות הערבית, התמחה בספרות הפלשתינאית וקבל תואר דוקטור מהסורבון בפריס על הגשת מחקר בנושא הנ"ל.
- 62 רשימת תרגומיהם בספר חיבורי יהודים בלשון הערבית, עמ' 62-66.
- 63 כן קוציא שוחט ספר שעניינו ניבים ומטבעות לשון, ניב שפתיים, (קריית-ספר, ירושלים, תשכ"ח).
- 64 ראה סקירתו של יצחק בר-משה במערכה, שנה חמשי-עשרה. אלול תשל"ה, גיליון 175, עמ' 22-23.
- 65 ראה גם מאמרו של יצחק בר-משה במעריכה, שנה 15, יוני 1975, גיליון 173, עמ' 16.

- 63 החברה היהודית ידעה לפני חדירת השפעת התיאטרון האירופי הצגות פורים עממיות, שבוצעו בעת קריאת מגילת אסתר בבתי-הכנסת ובבתים פרטיים ולאחר מכן בבתי-הספר היהודיים
- 64 על היהודים שהתפרסמו בעולם המוסיקה והזמרה בעיראק ראה את ספרו של עבד אל-כרים אל-עלאף, אל-מואל אל-בגדאדי (בגדאד, 1964).
- 65 על עזרא אהרן ראה מאמרו של א. בן-חיים שבט ועם; כרך ה', ירושלים, ניסן תש"ך עמ' 102-105. על המחיקה והזמרים היהודים בעיראק ראה את ספרו של יחזקאל קוג'מאן אל-מוסיקא אל-פנייה אל-מעאצרה פי אל-עראק (לונדון, אקט, 1978).
- 66 ראה, למשל, החינוך היהודי בבגדאד 1832-1951, חלק חמישי בסדרת יהדות בבל, גולים וגאולים, רמלה 1975, עמ' 50-52. שם מסופר על קורותיו של יעקב בלכול (לב) לאחר שפרסם את קובץ סיפוריו הראשון אל-ג'מרה אל-אולא (הגחלת הראשונה).
- 67 ראה מאמרו של יוסף אורן, "מלחמת השחרור — מבט מעיראק", על ספרו של סמי מיכאל "חופן של ערפל", מעריב, יום ר', כ"ב טבת תש"ם — 11.11.80, עמ' 35.